

Lámhleabhar

ITS ABOUT TIME 2

Comhshaoil, Oidhreachta agus Rialtas Áitiúil
Environment, Heritage and Local Government

An Chomhairle um Oideachas
Gaeltachta & Gaelscolaíochta

LIMERICK
EDUCATION
CENTRE

**LIMERICK
EDUCATION
CENTRE**

Comhshaol, Oidhreacht agus Rialtas Áitiúil
Environment, Heritage and Local Government

An Chomhairle um Oideachas
Gaeltachta & Gaelscolaíochta

Tá gliondar orm a bheith bainteach leis an bpacáiste acmhainne oideachais seo *Time in Transition – It's About Time 2*. Tá an acmhainn ilmheán shuaithinseach seo dírithe ar Chlár Idirbhliana na Meánscoileanna, agus cruthaíodh é seo de bharr rath mór phacáiste acmhainne na mBunscoileanna *Seandálaíocht sa Seomra Ranga – Súil Siar, Súil ar Aghaidh*, a seoladh in 2005.

Ó 2002 tá cúram chosaint, chaomhnú agus chur chun cinn ár n-oidhreacht seandálaíochta faoi mo Roinn trí obair Sheirbhís na Séadchomharthaí Náisiúnta. In Éirinn, tá oidhreacht seandálaíochta shaibhir de shéadchomharthaí agus de dhéantáin againn. Tá sé tábhachtach léirthiscint a bheith againn ar an oidhreacht chultúrtha luachmhar seo agus í a chaomhnú agus a chothú do na glúine amach anseo agus tá ról lárnach ag an gcóras oideachais lena leithéid tuisceana a chur in iúl.

Is é aidhm an Chláir Idirbhliana an fhorbairt phearsanta, shóisialta, ghairme agus oideachasúil a chur chun cinn, agus daltaí a ullmhú don ról a bheidh acu mar bhaill neamhspleácha, rannpháirteacha agus freagracha den tsochaí. Tá *Time in Transition – It's About Time 2* curtha le chéile agus na heispéiris atá ag na daltaí don ghnáthshaol san áireamh. Déantar iarracht nasc a dhéanamh idir na heachtraí agus na teagmhais ina saolta féin agus le daoine a bhí ann san am a chuaigh thart.

Baineann an tSeandálaíocht le gnéithe praiticiúla den saol, ar nós an chaoi a ndearna daoine bia, an chaoi ar thóg siad a dtithe agus na héadaí a chaith siad. Má spreagtar na daltaí leis an am a chuaigh thart a aimsiú tríd an mbealach díreach seo, tá súil agam go gcothófar ionbhá agus meas don ábhar stairiúil agus cultúrtha atá i saol an lae inniu.

Is mór an pléisiúr dom é freisin aitheantas a thabhairt don chomhoibriú ón Roinn Oideachais agus Eolaíochta agus an pacáiste seo á chur ar fáil. Is léiriú tráthúil de chomhoibriú den sórt sin idir Ranna de na sineirgí agus na héifeachtúlachtaí is féidir a chruthú idir comhlachtaí poiblí agus iad ag obair le chéile chun a gcuid aidhmeanna faoi seach a chur chun cinn.

Is mian liom tréaslú le gach duine a raibh baint acu leis an acmhainn bharrfheabhais a chur ar fáil, agus buíochas a ghabháil le hIonad Oideachais Luimnigh as ucht í a thabhairt chun críche.

Ar deireadh, guím gach rath ar na múinteoirí agus ar na daltaí a bhaineann úsáid as an bpacáiste seo. Tá súil agam leis seo go ndírítear sibh i dtreo iniúchadh a dhéanamh ar an oidhreacht shaibhir seandálaíochta de bhur gceantair féin.

John Gormley TD

An tAire Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil

Is cúis mhór áthais dom fáilte a chur roimh *Time in Transition – It's About Time 2*, forbairt nua den phacáiste acmhainne 2005 'Seandálaíocht sa Seomra Ranga – Súil Siar, Súil ar Aghaidh'.

Féadfaidh an tSeandálaíocht a bheith mar chuid an-spéisiúil agus spreagúil de chúrsa Idirbhliana ar bith, agus ceapadh an clár le go bhféadfaí treoracha nua agus an t-iniúchadh ar réimsí nua a bhaint amach i dtimpeallacht oideachasúil gan strus. Sa Teastas Sóisearach, foghlaimíonn mic léinn an ábhair Staire faoi fhoinsí, fianaise agus iarsmaí ón am a chuaigh thart ar a bhfuil ár n-eolas stairiúil tógtha. Tugann an clár seo, ina bhfuil líon mór leabhrán, léaráidí agus smaointe le haghaidh gníomhaíochtaí, spreagadh

ollmhór do mhúinteoirí agus daltaí chun iniúchadh, taighde agus scrúdú a dhéanamh ar cheantar áitiúil, agus línte a aimsiú a théann siar go dtí an réamhstair.

Is réimse spéise í seo atá ag dul i méid an t-am ar fad sna meáin agus anseo tá sé leagtha amach ar bhealach atá loighciúil, eolasach agus praiticiúil ina mbeidh sé i bhfad níos éasca staidéar a dhéanamh agus tabhairt faoin eachtra. Tá spéis mhór shíoraí ann le hiniúchadh a dhéanamh ar cad a tharla sa cheantar arb as dúinn, nó sa cheantar a bhfuil oiliúint á cur orainn, agus anseo tá deis shaincheaptha ann do mhúinteoirí agus do dhaltaí chun a fháil amach bunaithe ar thaithí phearsanta cad a tharla san am a chuaigh thart agus cad a baineadh amach.

Tá an Stair i ngach gné den siollabas anois, sa bhunscoil, sa tsraith shóisearach agus sa tsraith shinsearach, bunaithe ar fhianaise agus ar fhoinsí. Fadhb amháin atá ann ná nach dócha go bhfuil dóthain ama le go leor iniúchadh a dhéanamh toisc go spreagtar sinn in ábhar an tsiollabais dul chun cinn a dhéanamh agus leanúint ar aghaidh an t-am ar fad. Ní drochrud é seo, dar ndóigh, ach, táim cinnte, leis an deis iontach seo atá ann chun tochailt níos doimhne a dhéanamh, go díreach, san am a chuaigh thart, go gcuirfear cuimhne bhuan agus shuntasach ar fáil do líon mór daltaí Idirbhliana.

Tá fianaise ón am a chuaigh thart, leideanna ónár dtírdhreach agus ónár dtimpeallacht agus an tsaibhreach inár n-oidhreach chomónta ag fanacht orainn san acmhainn luachmhar seo. Táim cinnte de go gcuirfidh na scoileanna ar fud na tíre lán fáilte roimhe agus guím gach rath oraibh agus sibh ag thabhairt faoi líon mór eachtraí.

Batt O'Keeffe TD

An tAire Oideachais agus Eolaíochta

Is mian le hIonad Oideachais Luimnigh aitheantas a thabhairt do chomhpháirtíocht na Roinne Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil (RCORÁ) agus buíochas a ghabháil as ucht tháirgeacht na hacmhainne seo a fhorbairt agus a mhaoiniú. Tá buíochas ar leith ag dul do **Brian Duffy, Terry Allen, Finian Matthews, John McDermott, Pat Keane, Paul Walsh** agus foireann na Seirbhíse Séadchomharthaí Náisiúnta.

Is mian le hIonad Oideachais Luimnigh buíochas a ghabháil le líon mór daoine a raibh ionchur acu i bhforbairt an tionscadail agus ba mhaith leis buíochas ar leith a ghlacadh le **Mary Sleeman**, Seandálaí Comhairleach, **Matt Kelleher**, Seandálaí, RCORÁ, **Denis Power**, Seandálaí, RCORÁ, **Fiona Shanley** agus **Joe O'Connell**, Oifig Oideachais Senan, a bhí freagrach as dearadh, forbairt agus bainistíocht an tionscadail ina iomlán ó cuireadh tús leis.

Tá buíochas mór ag dul do na daoine seo a leanas:

Uto Hogerzeil, Maisitheoir an Tionscadail

Rhoda Cronin, John Cronin & Associates, Maisitheoir an Tionscadail

Tony Miller, Léaráidí Breise

Donal Anderson, Léaráidí Breise

Denis Power, Léaráidí Breise

Con Brogan, Léaráidí Fótagrafacha

Rose O'Leary, Léaráidí Fótagrafacha

Patricia McNamara, Dearadh Grafach

Paul Morrissey, Edgewater Graphics, Comhairleoir Dearaidh & Brandála

Professor William O'Brien, Coláiste na hOllscoile, Corcaigh, Léirmheastóir

George Cunningham, Léirmheastóir

Sylvia Holmes, Coláiste na hOllscoile, Corcaigh, Léirmheastóir

Charlie Hayes, Léirmheastóir

Mark O'Connor, Taifeadadh Fuaime

Dermot Chadwick, Stiúrthóir Gníomhach, Ionad Oideachais Luimnigh (Aibreán – Lúnasa 2007)

Ann Lynch, Caimin O'Brien, Mary Tunney, Olive Alcock, Karl Brady, Connie Kelleher, Seandálaithe sa tSeirbhís

Séadchomharthaí Náisiúnta

Willie Cumming, Ailtire Sinsearach, An Fardal Náisiúnta Oidhreacht Ailtireachta

Emily Moloney, Ionad Oideachais Luimnigh

Mark O'Connor and Dominic Chappell, Dearadh an CD.

Gabhann Ionad Oideachais Luimnigh buíochas leo siúd a bhí rannpháirteach sa chéim phiolótach den tionscadal, agus go háirithe le múinteoirí agus daltaí idirbhliana na scoileanna seo a leanas:

Scoil Mhuire, Mala, Co. Chorcaí

Scoil Phobail Bhéarra, Baile Chaisleán Bhéarra, Co. Chorcaí

Ard-scoil Rís, An Cuarbhóthar Thuaidh, Luimneach

Scoil Ioseph, An Tulach, Co. an Chláir.

Ba mhaith leis an ionad buíochas a ghabháil le comhordaitheoirí na céime piolótaí freisin **Mary Sleeman** agus **Rosaleen O'Leary**.

Míle buíochas do chór na hidirbhliana (Scoil Mhuire) agus do na ceoltóirí (Cuisle Avondhu) a bhí rannpháirteach sa taifeadadh i Mainistir Ghleann Stáil, agus go háirithe do **Nóirín Ní Riain**, comhordaitheoir an chóir.

Is mian le hIonad Oideachais Luimnigh aitheantas a thabhairt do na daoine seo a leanas as ucht a gcuid comhairle agus moltaí: **An tOll. Roger A. Stalley, Miriam Clyne, Rosanne Meehan, Claire McCutcheon, Sarah McCutcheon, Anna Brindly, Rose Cleary, Brother Mark Patrick Hederman, Paul Power, Lois Power, Ciara O'Leary Fitzpatrick, Jane Wales, Ken Hanley, Tracey Collins, Chris Baker, Deborah Sutton, Máire Ní Loingsigh, Margaret Gowan, Marie Kelleher, Nóra Fallon, Myra Hunter** agus **John Moloney**.

Is mian linn aitheantas a thabhairt do chomhoibriú flaithiúil na ndaoine seo a leanas:

Ard-Mhúsaem na hÉireann (go háirithe do **Aoife O'Toole** agus an **Dr. Felicity Devlin**)

Oifig na nOibreacha Poiblí (go háirithe do **Anna Dolan** agus **Aighlean O'Shaughnessy**)

Tionscadail Ailtireachta Eachtra (go háirithe do **Jacinta Kiely** agus **Penny Johnston**)

Margaret Gowan and Company

Aegis Archaeology Limited

Sheila Lane & Associates

The Paul Kenny Group

An tÚdarás um Bóithre Náisiúnta

Comhairle Contae Uíbh Fhailí

Gridpoint Solutions Limited

John Cronin and Associates

Le cead a fháil chun ábhar cóipchirt a úsáid gabhann na foilsitheoirí buíochas dóibh siúd a leanas:

Úinéir Cóipchirt

Santi Scimeca

Bainisteoir Sinsearach do Thairseacha Idirlín

Schoolnet na hEorpa (le cead a fháil chun ábhar ón Tionscadal Oilithreachta Meánaoisí a atáirgeadh)

Uto Hogerzeil, Maisitheoir

Ard-Músaem na hÉireann le cead a fháil chun na híomhánna seo a leanas a úsáid:

BREOCHLOCH	Tréimhse Mhéisiliteach Dhéanach - Ceann Sleá Cloiche, Cluain Aithreach, Co. Ros Comáin
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – ÓR	An Chré-umhaois – Luanla Óir, gar do Chill Airne, Co. Chiarraí An Iarannaois – Taisce Réad Óir, Brú Íochtair, Co. Dhoire
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – ORNÁIDÍ	Aois Neoiliteach – Dhá bhráisléad, Cnoc Máire (Knockamaree), Co. Bhaile Átha Cliath An Iarannaois – Bráisléad Cré-umha, Baile Uí Mhatháin, Co. na Mí
AN MHEÁNAOIS – ORNÁIDÍ	An Mheánaois Luath – Dhá bhiorán airgid, Baile an Chaisleáin, Co. na Mí An Mheánaois Luath – Bróiste an Locha Mhoir, Co. Thiobraid Árann An Aois Lochlannach – Bróiste Eitleoige, gar do Luimneach
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – UIRLISÍ CEOIL	An Chré-umhaois – Dhá chorn cré-umha, Droim na bPiast, Co. Aontroma Doire Fhionáin, Co. Chiarraí An Iarannaois- Trumpa, Loch na Séad, Co. Ard Mhacha
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – AIRM	An Chré-umhaois- Claíomh Cré-umha, Baile Átha hAirne, Co. na hIarmhí
AN MHEÁNAOIS – AIRM	An Mheánaois Dhéanach- Claíomh Iarainn, Tulaigh Locha, Co. Longfoirt
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – ÁIRGIÚLACHT	An Chré-umhaois- Coire, Caisleán na Deirge, Co. Thír Eoghain An Iarannaois – Babhla Cré-umha, Ceis Charraigín, Co. Liatroma An Iarannaois – Péire Spúnóga Cré-umha, láithreach gan a bheith aimsithe An Iarannaois – Péire béalmhíreanna capaill, Áth Tiomáin, Co. na Gaillimhe
AN MHEÁNAOIS – ÁIRGIÚLACHT	An Mheánaois Dhéanach- Crúiscín criadóireachta, An tSráid Ard, Baile Átha Cliath
DÉANTÁIN RÉAMHSTAIRIÚLA – CULTAS	An Iarannaois- Ceann cloiche snoite, Droim Éag, Corr Leice, Co. an Chabháin
EARRAÍ UAIGHE (ADHLACADH)	Aois Neoiliteach – Coiríní agus slabhraí cloiche, An Cheathrú Chaol, Co. Shligigh Aois Neoiliteach – Soitheach criadóireachta, Bánóg na Sráide, Co. Cheatharlach An Chré-umhaois – Grúpa soitheach bia, Dún Feart, Co. Chill Chainnigh An Chré-umhaois – Mionchupaí, Dún Leicne, Co. Cheatharlach, Na Glaschnoic, Co. Bhaile Átha Cliath
CUMHDHAIGH & SCRÍNTE	An Mheánaois Luath – Dhá scrín de chruth tuama, Loch Éirne, Co. Fhear Manach An Mheánaois Luath – Cumhdach Creasa Mhaigh Locha, Maigh Locha, Co. Shligigh An Aois Lochlannach – Scrín Lámh Laichtín Naofa, Domhnach Mór, Co. Chorcaí An Aois Lochlannach – Scrín Phádraig, Ard Mhacha, Co. Ard Mhacha An Mheánaois Dhéanach – Scrín Fhiacail Phádraig, Baile Átha an Rí, Co. na Gaillimhe
AN MHEÁNAOIS – RÉADA REILIGIÚNACHA	An Mheánaois Luath – Clog Láimhe Cré-umha, Oileán an Chaisleáin, Loch Léinn, Co. na hIarmhí An Mheánaois Luath – Taisce Dhoire na bhFlann, Co. Thiobraid Árann An Mheánaois Dhéanach – Cros Mhórshiúil, Síopús, Co. na Mí
AN MHEÁNAOIS – CLUICHÍ	An Mheánaois Dhéanach – Fear fichille eabhair, Co. na Mí
AN MHEÁNAOIS – UIRBEACH	An Aois Lochlannach – Rogha déantán ó thochailtí i mBaile Átha Cliath
Suirbhéireacht Ordanáis Éireann	Cead chun cuid de léarscáil Suirbhéireachta Ordanáis a tháirgeadh (Uimh. Cead MP 002308)

Rinne na foilsitheoirí, chomh fada agus is féidir, a ndícheall aitheantas a thabhairt do na foinsí. Dá bhrí sin bheadh na foilsitheoirí sásta cloisteáil ó úinéir cóipchirt ar bith nach bhfuair aitheantas.

Súil Siar, Súil ar Aghaidh,

Seamus Toomey, Stiúrthóir, Ionad Oideachais Luimnigh

Lúnasa 2009

Lámhleabhar

- Brollach
- Buíochas
- Clár na nÁbhar
- Réamhrá
- Tionscadail
- Treoirleáinte maidir le Sláinte agus Sábháilteacht
- Rangú
- Gluais na dTearmaí
- Eolaire Gairid ar Shéadchomharthaí agus ar Dhéantúsáin

Téama 1: Adhradh & Comóradh**Aonad 1: Adhradh**

Ceacht 1: An Fáinne Draíochta
 Ceacht 2a: Adhradh
 Ceacht 2b: Ionaíd Adhartha Chríostaí

Aonad 2: Manachas

Ceacht 1: Manaigh, Mainistreacha & Manachas
 Ceacht 2: An Mhainistir Chistéirseach

Aonad 3: Oilithreach

Ceacht 1: Turas Adhartha
 Ceacht 2: Ó Thuaim go Santiago

Aonad 4: Comóradh agus Cuimhneacháin

Ceacht 1: Ócáid Chomórtha
 Ceacht 2: Nósanna Adhlactha le 10,000 bliain anuas

Téama 2: Nósanna Maireachtála & Saol na nDaoine**Aonad 1: Tithíocht**

Ceacht 1: Níl aon tinteán mar do thinteán féin
 Ceacht 2: An Teach Mór

Aonad 2: Cosaint

Ceacht 1: Seandálaíocht na Cosanta
 Ceacht 2: Caisleáin na hÉireann ón tréimhse Normannach ar aghaidh

Aonad 3: Bailte

Ceacht 1: Laistigh de Bhallaí an Bhaile
 Ceacht 2: Istigh faoi Shráideanna an Bhaile

Aonad 4: Nósanna Maireachtála

Ceacht 1: Lorg na Seandálaíochta
 Ceacht 2: Déantúsáin Mhaireachtála

Téama 3: Gnó na Seandálaíochta**Aonad 1: Foinsí**

Ceacht 1: Mapáil a dhéanamh ar an Am atá thart
 Ceacht 2: Aimsiú: Cás-Staidéar

Aonad 2: Tochailt

Ceacht 1: Tochailt: Cad atá i gceist?
 Ceacht 2: An Tochailt Mhór

Aonad 3: Iarthochailt

Ceacht 1: An Bleachtaire Ceirmeach
 Ceacht 2: Iarthochailt – an chéad chéim eile

Aonad 4: Coimeádaithe an Ama atá thart

Ceacht 1: Tabhair Aire don Am atá thart
 Ceacht 2: Gairm Bheatha mar Sheandálaí

Ar an CD tá:**Sleamhnáin Powerpoint**

Téama 1	<i>Ionaid Adhartha Chríostaí An Mhainistir Chistéirseach Ó Thuaim go Santiago Nósanna Adhlactha le 10,000 bliain anuas</i>	<i>Téama 1, Aonad 1, Ceacht 2b Téama 1, Aonad 2, Ceacht 2 Téama 1, Aonad 3, Ceacht 2 Téama 1, Aonad 4, Ceacht 2</i>
Téama 2	<i>An Teach Mór Caisleáin na hÉireann ón tréimhse Normannach ar aghaidh Istigh faoi Shráideanna an Bhaile Déantúsáin Mhaireachtála</i>	<i>Téama 2, Aonad 1, Ceacht 2 Téama 2, Aonad 2, Ceacht 2 Téama 2, Aonad 3, Ceacht 2 Téama 2, Aonad 4, Ceacht 2</i>
Téama 3	<i>Aimsiú: Cás-Staidéar An Tochailt Mhór Iarthochailt – an chéad chéim eile Tabhair Aire don am atá thart Gairm Bheatha mar Sheandálaí</i>	<i>Téama 3, Aonad 1, Ceacht 2 Téama 3, Aonad 2, Ceacht 2 Téama 3, Aonad 3, Ceacht 2 Téama 3, Aonad 4, Ceacht 1 Téama 3, Aonad 4, Ceacht 2</i>

Comhaid fhuaimne**Íomhánna ardaifigh****Eolas breise****Liosta Acmhainní****Teastas****Foirm chun Séadchomhartha a Thaifeadadh**

Sa bhliain 2005, d'eisigh an Roinn Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil, i gcomhpháirtíocht le hIonad Oideachais Luimnigh, áis dar teideal ***Seandálaíocht sa Seomra Ranga – Súil Siar, Súil ar Aghaidh***. D'fhéach an áis seo, trí mheán na seandálaíochta, ar eochairghnéithe an churaclaim san Oideachas Sóisialta, Imshaoil agus Eolaíochta sna bunscoileanna. Cuireadh an-fháilte roimh an áis bhunscoile seo agus dá bharr sin, socraíodh áis chuí don dara leibhéal a sholáthar.

Dearadh ***Time in Transition: It's About Time 2*** sa chaoi go mbeadh comhtháthú idir í agus clár leathan na hIdirbhliana. Díríonn sí ar mhic léinn na hIdirbhliana a chur ar an eolas maidir leis an tseandálaíocht ar bhealach suimiúil, idirghníomhach. Is ábhar an-phraiticiúil í an tseandálaíocht agus cuirfidh an áis seo ar chumas na mac léinn dul i ngleic léi go fonnmhar, agus scileanna agus eolas a fhorbairt a chuirfidh lena dtuiscint ar shaibhreas a n-oidhreacht áitiúla.

Tá trí **théama** sa phaca ilmheán acmhainní seo: ***Adhradh & Comóradh, Nósanna Maireachtála & Saol na nDaoine*** agus ***Gnó na Seandálaíochta***. Tá ceithre **Aonad** i ngach téama. Tá dhá **Cheacht** i ngach aonad. Pléann gach aonad topaic ar leith a bhaineann leis an téama foriomlán. Díríonn an chéad cheacht i ngach aonad ar eochairfhíricí agus ar eochairscileanna. Cuireann an dara ceacht an topaic i láthair go grafach mar thacaíocht. Ar an gcaoi seo, bíonn solúbthacht ag baint le roghnú na gceachtanna. Ba chóir a thabhairt faoi deara go mbeadh níos mó ama ná tréimhse aon ranga i gceist leis an gcur i láthair grafach.

Tá aonaid a bhaineann le **hadhradh**, le **manachas**, le **hoilithreacht** agus le **comóradh** i d**Téama 1, Adhradh & Comóradh**. Féachann an téama seo ar réimse mór den taifead seandálaíochta; baineann a lán de na séadchomharthaí agus de na déantúsáin, ar a ndéanann seandálaithe staidéar, leis na bealaí ina ndearna daoine adhradh san am atá thart, leis na bealaí inar chuir siad na mairbh agus leis na bealaí ina ndearna siad comóradh ar na mairbh.

Tá aonaid a bhaineann le **tithe**, le **cosaint**, le **bailte** agus le **nósanna maireachtála** i d**Téama 2, Nósanna Maireachtála & Saol na nDaoine**. Baineann na ceithre thopaic seo le gnéithe rithábhachtacha de shaol na ndaoine, a nascann soláthar na riachtanas bunúsach sóisialta le húsáid na teicneolaíochta. Cuimsíonn an téama seo forbairt na tógála ó bhoth primitibheach shealgaire na Clochaoise go dtí leagan amach casta an bhaile mhúrtha mheánaoisigh.

Díríonn **Téama 3, Gnó na Seandálaíochta** ar ábhar na **seandálaíochta** féin. Féachann sé ar na bealaí ina n-aimsíonn seandálaithe séadchomharthaí agus mar a úsáideann siad léarscáileanna, an tIdirlíon agus foinsí eile chun taighde a dhéanamh orthu. Scrúdaíonn sé freisin na próisis a bhaineann le tochair seandálaíochta agus an tseandálaíocht mar ghairm in Éirinn.

San acmhainn seo, tá mír shainiúil ar deich d**Tionscadal** a bhaineann leis na téamaí éagsúla. Tá ***Tionscadal 1, Staidéar ar Thírdhreach Seandálaíochta Stairiúil do Cheantair Féin*** oiriúnach mar thionscadal sna téamaí uile. Tá na tionscadail eile níos sainiúla agus tá siad luaite sa cheacht cuí. Anuas air sin, tá cóip chlóite de na ***Treoirlinnte maidir le Sláinte agus Sábháilteacht***, de ***Rangú na Séadchomharthaí***, den ***Ghluais*** agus den ***Eolaire Gairid ar Shéadchomharthaí agus ar Dhéantúsáin*** san áis.

Sa dlúthdhiosca a thagann leis seo, tá (i) **Eolas Breise** ar fhormhór na gceachtanna, (ii) na hamharcláithreoireachtaí uile, (iii) **Acmhainní**, (iv) íomhánna ardaifigh agus comhaid fhuaimne. Tabhair faoi deara, nuair a bhíonn an téacs a ghabhann leis na hamharcláithreoireachtaí in úsáid agat, go bhfuil na trasdulta laistigh de shleamhnán, aibhsithe le dath buí (ba chóir cliceáil don chéad trasdul eile tar éis an focal aibhsithe a léamh). Tá teastas samplach ar an dlúthdhiosca freisin, más mian leat ceann a bhronnadh nuair a chríochnaítear téama(í).

Tá súil againn go mbainfidh sibh tairbhe agus sult as.

Tionscadail

ARCHAEOLOGY
time in transition

ITS ABOUT TIME 2

Tionscadail Mholta

Dearadh na tionscadail chun na ceachtanna sa phaca acmhainní seo a nascadh le chéile. Tá an tAonad sainiúil a thabharfadh tacaíocht don tionscadal rianaithe thíos. Forbróidh na mic léinn na scileanna a d'fhoghlaim siad sna ceachtanna. Dearadh na tionscadail chun cur leis an eolas agus na scileanna atá faighte ag na mic léinn. Luaitear réimse leathan tionscadal, ó obair phraiticiúil allamuigh go cantaireacht go bunachair náisiúnta sonraí a úsáid. Tá na Bileoga Taifid uile a luaitear i gcorp gach tionscadail ar fáil ar chúl na míre.

*Caithfear Treoirínte maidir le Sláinte agus Sábháilteacht a leanúint san obair thionscadail uile.

Tionscadail

Aonaid Mholta

1. Staidéar a dhéanamh ar Thírdhreach Seandálaíochta Stairiúil do Cheantair Féin	Na hAonaid uile
2. Tabhair Cuairt ar Mhainistir Mheánaoiseach agus déan Cantaireacht le Nóirín Ní Riain	Téama 1 Aonad 2 Manachas
3. Eagraigh agus Déan Oilithreacht	Téama 1 Aonad 3 Oilithreacht
4. Comóradh na Marbh – Staidéar ar Chlocha Cinn agus ar Leaca Cuimhneacháin Reilige	Téama 1 Aonad 4 Comóradh
5. Foirgnimh na hÉireann – Comparáid & Codarsnacht	Téama 2 Aonad 1 Tithíocht
6. Déan do Chaisleán Féin	Téama 2 Aonad 2 Cosaint
7. Cuairt ar Iarsmalann – Grinndearcadh	Téama 2 Aonad 4 Nósanna Maireachtála
8. Sráid-dreach – Tírdhreach Stairiúil	Téama 3 Aonad 1 Foinsí
9. Séadchomharthaí na hÉireann – Staidéar ón deasc	Téama 3 Aonad 1 Foinsí
10. Féach mar a chuireann Tochailtí leis an Eolas atá againn ar an gCianaois	Téama 3 Aonad 2 & 3 Tochailt agus Iarthochailt

Moltar go gcuirfí tionscadail i láthair i bhformáid tuairisce. Ba chóir béim a chur ar eolas fíorasach a bhailiú agus ar léirmhíniú na mac léinn ar an eolas sin. Is féidir na ceannteidil seo a úsáid i dtuairisc an tionscadail, más cuí:

- Réamhra
- Cur síos ar an Tionscadal
- Suíomh – ainm na sráide, ainm an bhaile fearainn, paróiste, ceantar / baile, contae, Uimhir sa Chlár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna (CSA)
- Cur síos
 - cur síos gairid scríofa – cineál, ábhar, feidhm, dáta
 - léaráidí (pleananna, líníocht, grianghraif)
 - bileoga taifid
- Cúlra Stairiúil
- Comhthéacs foriomlán – cad a bhí ag tarlú in Éirinn ag an am sin
- Léirmhíniú
- Stádas dlíthiúil Clár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna (CSA), Séadchomharthaí Náisiúnta, Déanmhais Chosanta)
- Torthaí
- Machnamh ar pháirtíocht sa tionscadal

Forbraíodh an paca acmhainní seo chun cur le tuiscint na mac léinn ar oidhreacht sheandálaíochta agus oidhreacht thógtha na hÉireann. Táthar ag súil go mbeidh scileanna agus eolas breise ag na mic léinn a chabhróidh leo oidhreacht rí-shaibhir a gceantair féin a iniúchadh. Tá roinnt gnéithe dár n-oidhreacht follasach, m.sh. eaglaisí, caisleáin, ráthanna/ liosanna agus mainistreacha. Ní dhéantar suntas de roinnt eile de, ballaí cloiche, geataí, céanna, clocha cora agus a leithéid. Tugann siad ar fad fianaise thostach orthu siúd a mhair san am atá thart. Nuair a dhéanann mic léinn staidéar ar na gnéithe, na séadchomharthaí agus na déantúsáin stairiúla seo, cabhraíonn sé leo tuiscint agus meas a chothú ar an oidhreacht shainiúil atá ina gceantar féin. Bíonn rudaí éagsúla i gceist le ‘ceantar’ – sráid, baile fearainn, paróiste agus araile. Is faoi na mic léinn agus an múinteoir atá sé socrú ar mhéid agus ar scóip an tionscadail. B’fhéidir gur ceantar beag a bheadh i gceist agus an oidhreacht uile san áireamh, nó ceantar atá níos mó agus gan ach sórt amháin séadchomhartha nó tréimhse áirithe ama faoi scrúdú. Bealach eile ná chun díriú ar thopaicí sainiúla sa cheantar, m.sh. ar áiteanna ina mbíodh adhradh Críostaí ar siúl, agus na cosúlachtaí agus na héagsúlachtaí idir na struchtúir agus idir na déantúsáin a thaifeadadh.

Foinsí

- www.archaeology.ie
- Léarscáileanna stairiúla 6”
- Léarscáil TSA
- Fardal seandálaíochta
- www.buildingsofireland.ie
- Obair allamuigh
- google earth
- www.excavations.ie
- An leabharlann áitiúil – ábhar tagartha
- Marcáil na séadchomharthaí / foirgnimh sheandálaíochta uile ar léarscáil oiriúnach.
- Roghnaigh séadchomharthaí / foirgnimh oiriúnacha a bhfuil rochtain ag an bpobal orthu, m.sh. eaglaisí agus reiligí.
- I gcás séadchomharthaí / foirgneamh ar thalamh phríobháideach, caithfear cead an úinéara a fháil sula ndéantar cuairt láithreáin a phleanáil.
- Tá líon séadchomharthaí agus foirgneamh faoi chúram / úinéarachta an Stáit a bhfuil rochtain ag an bpobal orthu. (Féach ***Guide to National and Historic Monuments of Ireland*** le Peter Harbison, Gill & Macmillan, 1992.)

Ullmhúchán

Tá sé riachtanach go dtabharfá na rudaí seo leat: bróga cuí, leabhar nótaí agus peann luaidhe, ceamara digiteach, miosúr. Taifead an séadchomhartha nó an foirgneamh seandálaíochta ar an mbileog thaifid atá ar fáil, nó dear do bhileog shainiúil thaifid féin faoi na ceithre cheannteideal:

cineál, ábhar, feidhm agus dáta.

Maisigh í le do chuid léaraidí agus grianghraif féin (féach *Treoirilínte don Tionscadal - Treoracha maidir le hUllmhúchán don Turas Allamuigh*).

Scrúdaigh mar a dhéantar séadchomharthaí agus foirgnimh a chosaint – seiceáil an CSA (don tseandálaíocht) nó pleananna forbartha an bhaile / an chontae (do dhéanamhas cosanta).

Ar ais sa Seomra Ranga

Scríobh cur síos ar an oidhreacht sheandálaíochta agus stairiúil atá feicthe agat sa cheantar. Ullmhaigh tuairisc ar na torthaí agus pléigh mar a thugann an oidhreacht sheandálaíochta agus stairiúil tuiscint níos fearr dúinn ar an am atá thart. Foilsigh na torthaí i nuachtán áitiúil agus cuimhnigh go mbíonn éileamh i gcónaí ó chumainn staire áitiúla ar léachtanna agus ar ailt. Muna bhfuil cumann staire áitiúil sa cheantar, b'fhéidir go bhféadfaí ceann a bhunú.

Is féidir le ranganna éagsúla cur leis an tionscadal seo i gcaitheamh na mblianta.

Má thagann tú ar shéadchomhartha seandálaíochta nár taifeadadh cheana (nach bhfuil ar an liosta ar www.archaeology.ie), iarrtar ort an fhoirm a bhaineann le *Séadchomhartha a Thaifeadadh* (atá ar an CD a thagann leis seo) a líonadh isteach agus na treoracha a ghabhann léi a leanúint.

Faigh amach cá bhfuil an mhainistir mheánaoiseach is gaire duit ar **www.archaeology.ie** (beidh sí rangaithe faoi *Religious House*). Eagraigh turas chuig an mainistir. Iarr ar mhic léinn Riail ord na mainistreach a fhiosrú roimh ré. Tabhair cóip den Riail leat ar an turas.

Tá a lán de na mainistreacha meánaoiseacha faoi chúram an Stáit agus mar sin, tá rochtain ag an bpobal orthu go héasca. Uaireanta bíonn treoraí agus turas treoraithe le fáil ag an láthair. Sa chás seo, moltar go ndéanfaí socrú roimh ré sa chaoi gur féidir deighleáil le líon na mac léinn.

Ullmhúchán

- Socraigh ar mhainistir oiriúnach
- Déan réamhthuras
- Ullmhaigh tascanna a oirfidh don mhainistir roghnaithe
- Cleachtaigh an chantaireacht

Bunábhair a bheidh ag teastáil

- Cláir fháiscithe
- Ceamara
- **Bileog Taifid Foirgnimh** (X líon na mac léinn)
- Miosúr
- Páipéar líníochta
- CD *Monks Monasteries & Monasticism*
- Rialóirí / miosúirí láimh
- Pinn / pinn luaidhe
- Seinnteoir CD (agus cadhnraí)
- Compás
- Arbhar
- Riail na mainistreach

Ar an láthair

Bailigh na mic léinn le chéile i gcorp na heaglaise. Mínigh dóibh faoi leagan amach agus treoshuíomh na mainistreach. Déan achoimre ar a raibh i *Manachas* (Téama 1, Aonad 2).

Taispeáin na príomhfhoirgnimh sa choimpléasc dóibh, m.sh., corp na heaglaise, saingeal na heaglaise (tabhair an treoshuíomh faoi deara), an fhuinneog thoir, an clabhastra, an teach caibidle, an proinnteach agus araile.

Scaip an Bhileog Taifid Foirgnimh orthu

Tabhair cóip den **Bhileog Taifid Foirgnimh** do gach mac léinn. Iarr orthu foirgneamh ar leith sa choimpléasc mainistreach a thaifeadadh (déan iarracht a chinntiú go ndéanfar taifead ar na foirgnimh uile). Tabhair sprioc-am don tasc dóibh. Bailigh le chéile arís i gcorp na heaglaise. Pléigh a bhfuil feicthe ag na mic léinn leo.

Roinn na tascanna ar na mic léinn

Roinn an rang i ngrúpaí beaga (beirt nó triúr daltaí) agus tabhair tasc an ghrúpa dóibh. Dearadh gach tasc chun ionbhá an mhic léinn leis an bhfoirgneamh a chothú. Is féidir na tascanna a leathnú má tá breis eolais ar fáil ag láthair na mainistreach. Abair leis na mic léinn

- go gcaithfidh gach grúpa tuairisc a thabhairt don rang nuair a bhíonn an tasc críochnaithe acu.
- go bhfuil tréimhse ama leagtha amach do na tascanna – ní comórtas / rás é.
- go mbaileoidh gach duine le cheile arís i saingeal na heaglaise nuair a bhíonn na tascanna críochnaithe.

Tascanna

- Le miosúr láimhe, tomhais achar an tsaingil agus achar chorp na heaglaise. Cé mhéad duine ina seasamh a mbeadh spás dóibh sa chorp? Cé mhéad manach a mbeadh spás dóibh i láthair an chóir, dá mbeadh dhá shraith stalláí ann do na manaigh agus spás d'altóir?
- Tomhais do choiscéim. Cé mhéad coiscéim a thógann sé siúl ó cheann ceann chosán an chlabhastra? Oibrigh amach an fad. Roghnaigh paidir, m.sh., an Ár nAthair, agus oibrigh amach cé mhéad díobh a d'fhéadfaí a rá i dtrí chuaird thart ar an gclabhastra. (Tá an-ómos ag na Doiminicigh don phaidrín).
- Meil arbhar.
- Scríobh amach biachlár bunaithe ar ghlasraí.
- Tarraing gnéithe ar leith – an fhuinneog thoir, doras an tí caibidle.
- Tóg grianghraif de na mionghnéithe snoite agus taifead a suíomh.
- Tóg grianghraif de ghnéithe uile na mainistreach.
- Taifead na sonraí atá ar phainéil eolais ar an láthair.
- Má tá reilig in aice na mainistreach, taifead na clocha cinn.

Ar ais sa Saingeal

Bailíonn na mic léinn le cheile arís agus tugann siad tuairisc don ghrúpa uile. B'fhéidir go mbeadh deis ag an bpointe seo Riail roghnaithe na mainistreach a phlé.

Mar chríoch, iarr ar na mic léinn ciorcal a dhéanamh go tostach agus tionlacan a thabhairt do **Nóirín Ní Riain** sa chantaireacht roghnaithe. Moltar go mór go mbeadh an chantaireacht cleachtaithe ag na mic léinn roimh ré sa seomra ranga.

Ar ais sa Seomra Ranga

Cuir tionscadal an turais i láthair an ranga.

Nóirín Ní Riain

'Ba bhreá linn dá ndéanfadh sibh an chantaireacht linn. Is gníomh an-chuiditheach é an chantaireacht - bheith ag canadh le chéile. Scaoileann sí ionoirfin i do chorp. Is hormóin iad seo a chruthaíonn mothú folláine ionat. Laghdaíonn siad mothú struis agus aimirní diúltacha agus mothóidh do chorp agus d'anam níos fearr nuair a bhíonn tú ag éisteacht agus ag canadh. Is stair í an t-am atá caite. Is mistéir í an t-am atá le teacht. Is é an nóiméad seo, an nóiméad ina bhfuilimid anois, an bronntanas. Is féidir an Dia a chloisteáil, go mór mór inár suíomhanna ársa naofa, sna ciorcail liag, sna mainistreacha, i sléibhte agus i ngleannta na tíre. Bí linn ag an nóiméad seo agus déanfaimid nasc le fuaimeanna agus le cantaireacht chun glóire Dé san am atá thart.'

Rian 1 Ní neart go cur le chéile

Tá an chantaireacht seo bunaithe ar sheanfhocail de chuid na Gaeilge. Baineann sí le ceart agus le cumasú. Tá macalla an tseanfhocail le cloisteáil in ithir agus i dtalamh na hÉireann.

Rian 2 Ba gni gneti, Ba Yahweh. Alleluia (Molaimis an Tiarna le chéile)

Is cantaireacht í seo ón Afraic Theas. Molann sí láithreach an Dia, an 'chumhacht' inár saol agus inár dtimpeallacht. Buail amach an chantaireacht linn – lámh chlé ar ar gcos chlé uair amháin, lámh dheas ar an gcos dheas faoi dhó.

Rian 3 Alleluia

Is rothlam í an chantaireacht Mheiriceánach seo. Comhchuibhíonn na guthanna éagsúla de réir mar a thagann siad isteach agus amach ag amanna difriúla. D'fhéadfá siúl timpeall ar an láthair agus trí fhrása na cantaireachta seo á gcanadh agat.

Rian 4 OM

Nuair a sheasann daoine i gciorcal agus iad ag déanamh dordáin ar nóta a shíleann siad atá in armóin le fuaim an chosmais, bíonn siad ag déanamh aithrise ar an bhfoirm cantaireachta is sine ar domhan. San oirthear, go mór mór i dtraidisiún na Hindúich agus na hIndia, is í OM an fhuaim naofa seo. San iarthar, is í AMEN an fhuaim seo. Seasaimid i gciorcal anseo. Seas i gciorcal freisin. Déanaimid dordán ar OM. Coimeádaimid an fhuaim ar siúl mar déanamid análú de réir ár rithime nádúrtha féin. Ní imíonn an fhuaim i léig mar go bhfuil gach duine ag análú ar rithim ar leith. Is é seo an bealach is cumhachtaí chun dordán a dhéanamh: cuir na beola le chéile ach coimeád béal oscailte taobh istigh. Ar an gcaoi seo, beidh na tonnchreathanna ábalta athshonadh suas isteach i do chloigeann agus síos isteach i do chorp.

Téann an OM ar aghaidh go hAMEN ansin – focal Eabhrach ar 'sin mar a bheidh'.

Rian 5 *Beannú na Seacht dTreo*

Déan na focail a chantaireacht: Spirit of the East / the North / the South / the West / the Sky / the Earth / my Heart carry me. Spirit of the East / the North / the South / the West / the Sky / the Earth / my Heart carry me home to myself.

Cas i dtreo an Oirthir ag láthair na mainistreach. Ardaigh na lámha i dtreo an oirthir. Can in éineacht linn má tá an chantaireacht cloiste agat cheana. Ísligh na lámha. Glac do shuaimhneas. Cas i dtreo an tuaiscirt (i dtreo na láimhe clé). Ardaigh na lámha. Can an chantaireacht. Ísligh na lámha. Glac do shuaimhneas. Cas i dtreo an deiscirt (ar do chúl). Can an chantaireacht. Ísligh na lámha. Glac do shuaimhneas. Cas i dtreo an iarthair. Can an chantaireacht. Ísligh na lámha. Glac do shuaimhneas. Cas i dtreo an Oirthir. Lean an pátrún arís. Féach ar an spéir. Ardaigh na lámha, bosa in airde, i dtreo na spéire. Can an chantaireacht. Téigh síos ar do ghlúine agus mothaigh le do lámha an talamh a bhí faoi do chosa. Can ‘Spirit of the Earth, carry me; Spirit of the Earth, carry me home to myself’. Seas suas, cuir do lámha ar do chroí. Can ‘Spirit of my Heart, carry me; Spirit of my Heart, carry me home to myself’. Seas go ciúin ar feadh tamaillín i gciúnas an láithreáin naofa seo. Éist leis na fuaimeanna thart timpeall ort. Éist leis na fuaimeanna agus leis an teachtaireacht a thagann i gcogar ó do chroí.

Rian 6 *Canóin Johann Pachelbel i D Mór*

Scríobh an cumadóir / an t-organaí Gearmánach, Johann Pachelbel, an canóin ionstraimeach seo thart ar 1860. Canaimid an focal Alleluia leis – fuaim ársa ón Eabhraise a chiallaíonn ‘Molaimis an Tiarna’.

‘Nuair a chanaimid, guímid faoi dhó’

Naomh Agaistín

Bhí sé de nós ag manaigh cantaireacht a dhéanamh cúpla uair in aghaidh an lae sa séipéal mar chomhartha ómóis do Dhia. Dhéanadh siad paidreacha éagsúla Laidine a chantaireacht. Tagann an chantaireacht a thugtar anseo ó theangacha éagsúla agus ó fhoinsí spioradálta éagsúla. Roghnaíodh iad, le cabhair lámh Dé, ar mhaithe lena n-éagsúlacht agus lena simplíocht.

‘Séard atá i gceist leis an bhfocal **‘cantaireacht’** (*chanter* sa tSean-Fhraincis) ná focail nó fuaimeanna a labhairt nó a chanadh go rithimeach, ar airde amháin nó ar dhá airde go príomha. Tugaimid toin reacaireachta orthu seo. Tá raon mór cantaireachta le fáil, ó shéis shimplí ina bhfuil foireann teoranta nótaí go struchtúir cheoil an-chasta. Is nós spioradálta forleathan é ainm Dé / an Spioraid a chantaireacht. Bíonn cantaireacht mar chuid de dheasghnátha reiligiúnda go minic. Féachann traidisiúin spioradálta éagsúla ar chantaireacht mar bhealach chuig forbairt spioradálta. Úsáidtear cantaireacht i suíomhanna éagsúla, ó dheasghnátha go cúrsaí siamsa. Úsáideann imreoirí agus lucht leanúna spóirt iad. Fadó, rinne laochra gáir-chatha a chantaireacht.

Is gníomh adhartha í an oilithreacht. Tá nós na hoilithreachta againn leis na mílte bliain. Is deasghnáth ársa í. Tá nós na hoilithreachta go láidir sna reiligiúin mhóra uile agus tá an nós fós beo. Nuair a eagraíonn mic léinn oilithreacht agus nuair a théann siad ar oilithreacht, glacann siad páirt sa deasghnáth seo.

Roinn na mic léinn i ngrúpaí beaga. Tabhair ceannphointe oilithreachta do gach grúpa. Caithfear gach gné den oilithreacht a phleanáil. Caithfear freisin díriú ar na bealaí ina ndéanfaidh an grúpa an oilithreacht a chur ar an margadh agus a chur i láthair na ngrúpaí eile: is iad na daltaí na gníomhairí taistil. Nuair a bhíonn an tionscadal críochnaithe acu, b'fhéidir go bhféadfadh na mic léinn dul ar oilithreacht chuig ceannphointe oilithreachta amháin.

Pleanáil oilithreacht chuig na háiteanna seo ó do bhaile féin

1. Lourdes
2. Medjugorje
3. Iarúsailéim
4. Fatima
5. An Róimh
6. Mecca
7. Kapilabastu
8. Aparecida
9. Santiago de Compostela
10. Ionad áitiúil oilithreachta m.sh. tobar beannaithe (www.archaeology.ie) nó aon cheann de na cinn ar *Thionscadal na gCosán Oilithreachta* a dhear An Chomhairle Oidhreachta (féach *Turas Adhartha* T1, A3, C1).

Glacann na mic léinn freagracht as príomhghné pleanála amháin an duine. Tá an tábhacht chéanna ag baint leis na gnéithe seo anois do thaistealaí na hIdirbhliana agus a bhí don taistealaí fadó.

Seo nasc idirlín úsáideach:

<http://www.greatgapyears.co.uk/OrganisingPlanningGapYear.html>

Príomhghnéithe Pleanála

1. Pleanáil Bealaigh agus Cúrsaí Taistil
2. Lóistín agus Cothabháil
3. Sláinte agus Sábháilteacht
4. Bunriachtanais Thaistil

Seo thíos roinnt de na ceisteanna a bheidh le plé ag gach grúpa. Ba chóir ceisteanna a bhaineann leis an ceannphointí ar leith a chur leis an liosta seo.

An Bealach agus Cúrsaí Taistil a Phleanáil

- Cén córas taistil a úsáidfear – carr, bus, bád, eitleán?
- Buiséad – cén costas a bheidh ar an taisteal? An féidir lacáiste a fháil do ghrúpa?
- An gá pas /víosa a bheith ag duine?
- An cúrsa taistil a phleanáil - cén fhad a ghlacfaidh an turas; an féidir nascadh go héasca le córais eile taistil?
- Caithfear am a chur san áireamh le haghaidh béilí agus dul ag an leithreas.

Lóistín & Cothabháil

- An gá lóistín a chur in áirithe – cad atá ar fáil? **Óstán / Brú / Campáil agus araile**
- Buiséad – cén costas a bheidh ar an lóistín agus ar an gcothabháil uile?
- Séasúracht – cathain is fearr imeacht, ó thaobh costais de?
- An oireann an láthair lóistín do ghrúpaí móra / do dhaoine faoi mhíchumas?
- An oireann an láthair lóistín do dhaoine a bhfuil sainriachtanais chothaithe acu?
- An féidir lóin phacáilte a fháil ag an láthair lóistín do thurais lae?

Sláinte agus Sábháilteacht

- Cad atá le déanamh má tharlaíonn timpistí / gortú nuair a bhíonn an grúpa ag taisteal?
- Buiséad – cén costas a bheidh ar an árachas sláinte, imdhíonadh agus araile, más gá iad?
- An ceart fearas garchabhrach / fearais gharchabhracha a thabhairt – cad ba cheart a chur san fhearas?
- Measúnú Riosca – an bhfuil baol féideartha ann maidir le hainmhithe agus le feithidí?
- Measúnú Riosca – an bhfuil baol féideartha sa cheantar maidir le creathanna talún, tuilte agus araile?
- Cúrsaí aimsire – cén cosaint ar an aimsir a bheith ag teastáil?

Bunriachtanais Thaistil

- Buiséad – cén liúntas laethúil a bheidh ag teastáil uaim?
- Cén trealamh riachtanach a theastóidh uaim? **Máilín droma, compás, fón póca agus araile.**
- Cén sórt bróg agus éadaí a bheidh ag teastáil? Cad ba chóir a fhágáil ar lár?
- Cad a theastóidh chun an oilithreacht a thaifeadh? **Ceamara, leabhair nótaí agus araile**
- An dtuigfidh mé teanga na háite – an mbeidh leabhar frásaí ag teastáil uaim?

Sa seomra ranga

Cuireann gach grúpa torthaí a thionscadail i láthair an ranga. Pléann na mic léinn a rogha pearsanta, an cur i láthair ab fhearr, an luach ab fhearr ar airgead, an oilithreacht ba mhó suilt.

Mar chríoch, déan oilithreacht.

Is acmhainn iontach í seanreilig. Is féidir raon leathan téamaí a chur in oiriúint do ranna éagsúla an churaclaim. Tá reilig stairiúil amháin, ar a laghad, i ngach paróiste. Is foinse thábhachtach inrochtana ar stair áitiúil í reilig. Is doiciméid chloiche iad na clocha cinn agus is féidir lear mór eolais a bhaint astu. Is féidir mioneolas a bhaint astu freisin – aois, áit chónaithe, ionchas saoil agus araile. Tabharfaidh taifead córasach ar chlocha cinn i reilig eolas tábhachtach uaidh agus beidh mic léinn ábalta anailís a dhéanamh air. Is féidir an taifead luachmhar seo a bhronnadh ar an leabharlann áitiúil nó a chur i gcló san iris staire áitiúla.

Bunábhair

- Cláir fháiscithe
- Miosúr
- Miosúir láimhe / rialóirí
- **Bileog Thaifid ar Leaca Cuimhneacháin Reilige**
- **Treoir maidir le Plean Reilige a tharraingt**
- Sreang / olla
- Bileoga móra páipéir
- Criáin
- Pinn luaidhe / badhrónna
- Compás

Cuairt ar reilig a eagrú

- Roghnaigh seanreilig (ina bhfuil leaca cuimhneacháin ón 18ú / 19ú haois) a bheadh oiriúnach do thuras ranga. Déan réamhchuart. Cinntigh go bhfuil an láthair oiriúnach agus sábháilte. Cuir na bileoga oibre in oiriúint don turas.
- Inis d'airíoch na reilige (más ann dó) go mbeidh rang ag teacht ar cuairt. Seiceáil an mbeidh adhlacadh ar siúl an lá sin – déan athsceidealú más gá.
- Déan plean maidir le sábháilteacht – má tá an reilig ligthe chun raice, seiceáil nach bhfuil guaiseanna ceilte inti. Socraigh an gá 'teircheantair' a bhunú.
- D'fhéadfaí tionscadal ar dhúlra na reilige a eagrú mar ábhar breise staidéir. Is gnáthóg fhíorshuimiúil nádúrtha í reilig. Beidh fásra agus ainmhithe éagsúla inti, ag brath ar shéasúr na bliana.

Beidh a fhios agat ón réamhchuart an bhfuil dóthain fásra agus ainmhithe sa reilig le thaifeadadh. Mínigh an tionscadal don rang. Léigh tríd an **mBileog Thaifid ar Leaca Cuimhneacháin Reilige** agus an **Treoir maidir le Plean Reilige a tharraingt**. Má tá séipéal sa reilig, is féidir leis na mic léinn é a thaifeadadh ar an **mBileog Taifead Séadchomharthaí**. Beidh deiseanna maithe taighde le fáil sa leabharlann áitiúil (féach *Treoirlínte don Tionscadal - Treoir maidir le Gnéithe Coitianta i Reiligi na hÉireann*).

Breathnaigh ar

- An léarscáil a bhaineann leis an gClár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna – beidh imlíne bhunúsach na reilige ar an léarscáil
- **www.archaeology.ie**
- Fardail sheandálaíochta
- Leabhair nó irisleabhair a bhaineann leis an stair áitiúil
- Taifid neamhfhoilsithe ar an reilig (b'fhéidir go ndearnadh suirbhé ar an reilig cheana féin).

Cúram agus Ómós

Is áiteanna beannaithe iad reiligí, is cuma cén bhail atá orthu. Ba chóir caitheamh leo le hómós agus le cúram i gcónaí. Tá sé tábhachtach nach gcuirfeadh mic léinn isteach ar uaigheanna ar bhealach ar bith. Tabhair treoracha soiléire do na daltaí roimh ré maidir lena n-iompar pearsanta nuair a bhíonn siad sa reilig. Is de nádúr na reilige é go mbeadh cnámha daonna inti; ar uairibh, beidh na cnámha seo le feiceáil tar éis adhlactha nó b'fhéidir le feiceáil i seanlusca. Caithfear pléigh leis na taisí seo go hómósach.

Cuairt ar an reilig

Labhair leis na mic léinn faoi reiligí, stair nós an adhlactha in Éirinn agus nós na leac cuimhneacháin sa 18ú / 19ú haois. (T1, A4, C2)

Gnéithe a bhain le hadhlacadh Críostaí sa 17ú / 18ú / 19ú haois

- Bhí na huaigheanna treoshuite thoir-thiar
- Marcáladh láthair na huaighe le leac chuimhneacháin. Bhí an leac greanta go hiondúil. Is í seo an sórt cloch chinn is coitianta.
- Bíonn aghaidh na hinscibhinne greanta i dtreo an oirthir / i dtreo éirí na gréine agus i dtreo Aiséirí Chríost ar Lá an Bhreithiúnais.

Tabhair faoi deara an adhlacadh is gaire don séipéal – ba í an taobh ó dheas den séipéal an chéadrogha; de réir mar a chuaigh líon na n-uaigheanna i méid, úsáideadh an taobh thoir agus an taobh thiar den séipéal. Ní raibh tóir ar bith ar an taobh ó thuaidh den séipéal agus níor úsáideadh an taobh sin go dtí go raibh na taobhanna eile uile lán.

Féach siar ar **mBileog Thaifid ar Leaca Cuimhneacháin Reilige** agus an **Treoir maidir le Plean Reilige a tharraingt**.

Roinn na mic léinn ina bpéirí. Iarr ar ghrúpa amháin plean na reilige a tharraingt. Iarr ar na grúpaí eile na clocha cinn a thaifeadadh. Bheadh sé suimiúil reilig iomlán a thaifeadadh ach seans go mbeadh sraith cuairteanna ag teastáil chun é seo a dhéanamh. D'fhéadfaí an tionscadal a bhunú ar shampla de chlocha cinn ón reilig. Má tá séipéal sa reilig, d'fhéadfadh grúpa amháin é a thaifeadadh ar an **mBileog Taifid Séadchomharthaí**.

Grúpa 1

Tarraing plean den reilig ag úsáid **Treoir maidir le Plean Reilige a tharraingt** mar thagairt. Marcáil na teorainneacha, gnéithe an bhealach isteach, an séipéal agus na gnéithe tábhachtacha eile ar an bplean. **Beidh na bunábhair seo ag teastáil:** clár fáiscthe (is mór an chabhair í grafpháipéar a úsáid), peann luaidhe, scriosán, miosúr.

Roinn an reilig ina ceithre chuid – úsáid olla nó sreang chun é seo a dhéanamh. Tabhair uimhir (ar an bplean agus ar an talamh) do gach uaigh / comhartha uaighe faoi seach. Marcáil isteach gach uaigh / comhartha uaighe ar an bplean. Úsáid cailc chun gach cloch chinn a mharcáil lena huimhir shannta agus marcáil í le siombail má tá sí taifeadta.

Na grúpaí eile

Taifead na leaca cuimhneacháin ar an **mBileog Thaifid ar Leaca Cuimhneacháin Reilige**; marcáil an suíomh agus an uimhir shannta. Uaireanta bíonn sé deacair an inscríbhinn a léamh. Tá roinnt bealaí a chabhróidh leat: (a) tabhair cuairt ar an reilig nuair a bhíonn an ghrian ó dheas; caithfidh sí scáth ar an inscríbhinn; (b) úsáid scáthan chun solas a fhrithchaitheamh ar an leac – déanfaidh sé seo scáth; (c) má tá misneach agat, tabhair cuairt ar an reilig istoíche - tabhair tóirse leat.

D'fhéadfaí cuimilteán a dhéanamh ach bíonn inscríbhinn shoiléir ag teastáil chun cuimilteán maith a dhéanamh. Baineann mic léinn an-tairbhe agus an-taitneamh as cuimilteáin a dhéanamh agus tugann sé tuiscint mhaith dóibh ar an leac cuimhneacháin. Faigheann siad cóip mhaith den inscríbhinn agus de na maisiúcháin freisin. Cuir bileog mhór páipéir thar an gcuid atá le cuimilt; daingnigh í le téip chumhdaigh nó beir uirthi go teann. Cuimil an leac le crián. Taithí a dhéanann máistreacht! (Ná cuimil clocha cinn a bhfuil drochbhail orthu.)

Ba cheart go ndéanadh gach ball den ghrúpa dhá chloch chinn, ar a laghad, a thaifeadadh. Má bhíonn sonraí na gcloch ag na mic léinn, beidh an múinteoir in ann cabhrú leo dearbhú gur adhlacthaí Críostaí iad agus go ndearnadh iad de réir nósanna na hadhlactha Críostaí mar a luaitear thuas.

Ar ais sa Seomra Ranga

Bailigh an t-eolas le chéile chun na ceistanna a leanas a fhreagairt

- Tréimhse saoil na bhfear agus na mban sa 19ú haois, ar an meán
- An sórt leaca cuimhneacháin ba choitianta sa 18ú haois
- An sórt leaca cuimhneacháin ba choitianta sa 19ú haois
- Cad é cóimheas leaca cuimhneacháin na bhfear le leaca cuimhneacháin na mban?
- Cad iad na sloinnte is coitianta ar na leaca cuimhneacháin?
- Cén t-ábhar tógála is coitianta sna leaca cuimhneacháin?
- Cad iad na hainmneacha baiste is coitianta ar na leaca cuimhneacháin?
- Cad iad na maisiúcháin is coitianta ar na leaca cuimhneacháin? Luaigh deich gcinn acu.

Pléigh na torthaí – cad a insíonn siad dúinn faoi ghnéithe cultúrtha, gnéithe sóisialta agus gnéithe reiligiúnda na leac agus faoi na daoine a adhlacadh ansin.

Plé

- Próifíl aoise – fir agus mná
- Sloinnte – an bhfuil siad fós sa cheantar
- Ainmneacha baiste coitianta
- Leaca móra cuimhneacháin v. comharthaí ísle uaigne – an bhfuil baint acu seo le stádas / srathú na sochaí?
- Imeacht na mionuaisle talún - - faigh amach cá bhfuil an 'teach mór' is gaire don reilig – an bhfuil muintir an tí curtha sa reilig?
- Cá gcuirtear daoine ó shainchreidimh eile?

Scríobh tuairisc agus cuir na torthaí inti – foilsigh í in iris staire áitiúla nó i nuachtán áitiúil.

Tharla athruithe móra in Éirinn tar éis 1690 (Cogadh an Dá Rí) a raibh tionchar mór polaitiúil, sóisialta agus reiligiúnda acu.

Tá na hathruithe seo le feiceáil sa bhorradh tógála a tharla san 18ú haois agus ag tús an 19ú haois. Tá líon mór de na foirgnimh seo le feiceáil i gcathracha agus i mbailte na hÉireann, agus faoin tuath. Saibhreoidh staidéar ar na foirgnimh seo eolas agus tuiscint na mac léinn ar an tréimhse.

Úsáideann an tionscadal seo **www.buildingsofireland.ie** – suíomh Gréasáin a bhaineann le Fardal Náisiúnta na hOidhreacht Ailtireachta (NIAH).

Is cuid den Roinn Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil í an NIAH. Baineann obair an NIAH le hoidhreacht ailtireachta na hÉireann, ó 1700 i leith, a aithint agus a thaifeadh.

Roinn na mic léinn i gceithre ghrúpa. Taispeánann na ceithre thábla thíos an rangú reatha do Chontae Chill Chainnigh ar shuíomh Gréasáin an NIAH. Tabhair tábla amháin an grúpa dóibh. Iarr ar na mic léinn na ranganna a roinnt faoi na téamaí seo a leanas

- Feidhm Phoiblí / Chathartha
- Tráchtáil
- Tionscal
- Reiligiúnda
- Tithíocht
- Iompar

Poiblí/Cathartha	Tráchtáil	Tionscal	Reiligiúnda	Tithíocht	Iompar
Teach Cúirte	Teach Margaidh	Muileann (uisce)	Eaglais	Teach oibrí	Droichead
Stáisiún Gardaí					

Iarr ar mhic léinn téamaí eile (m.sh. Talmhaíocht, Foirgnimh Chuimhneacháin, Tírdhreach/Gáirdín) a mholadh. Nuair a bhíonn na liostaí ullmhaithe, pléigh tábhacht na nascanna idir na téamaí, m.sh., mar a chabhraigh tionscal agus tráchtáil le daoine maoin a chruthú agus tithe móra a thógáil, agus mar sin de.

Úsáid an **Bhileog Taifid Foirgnimh** chun taifead a dhéanamh ar 40 foirgneamh den rangú céanna atá le feiceáil ar fud na tíre. Féach ar na cosúlachtaí. An bhfuil gnéithe ar leith a bhfuil bonn réigiúnach leo?

Roghnaigh téama amháin, m.sh. Tithíocht. Roinn na Suirbhéanna Contae atá roghnaithe agat agus atá ar fáil ar líne, ar na ceithre ghrúpa. Cuimhnigh go mbeidh níos mó taifead ag roinnt de na contaetha móra ná mar a bheidh ag contaetha eile. Iarr ar na mic léinn na sonraí a iniúchadh faoi cheannuidil éagsúla

- An uasaicme / an cinseal Protastúnach – Tithe móra
- Na meánaicmí - tithe an bhaile mhóir / tithe móra na bhfeirmeoirí
- Aicme an Lucht Oibre - tithe dúchasacha

Pléigh **cineál, ábhar, feidhm** agus **dáta** na bhfoirgneamh.

Rangú Foirgneamh i gCo. Chill Chainnigh

Áit aonaigh / áit mhargaidh
 Áith
 Amharclann / áras ceoldramaíochta / ceoláras
 Árasán (athchóirithe)
 Ard-Eaglais / An Teampall Mór
 BÁCÚS
 Banc / institiúid airgeadais
 Baois
 Beairic /dún
 Beairic Chonstáblacht Ríoga na hÉireann
 Bosca comharthaíochta
 Bosca poist
 Brú
 Brú (carthanachta)
 Caidéal uisce
 Caisleán / teach daingnithe
 Canáil (cuid de)
 Cé
 Ceardlann
 Céimeanna
 Cléirtheach / teach paróiste/ teach cléirigh
 Clochar
 Clogtheach / seastán cloig
 Clubtheach
 Coimpléasc clós feirme
 Coláiste
 Colmlann / teach colúr/ éanlann

Monarcha
 Muileann (uisce)
 Neachtlann
 Oifig
 Oifig phoist
 Ospidéal / otharlann
 Ósta cóiste
 Óstán
 Páirc
 Pálás easpaig
 Pictiúrlann
 Píobán scaoilte
 Plaic agus ainm sráide uirthi
 Prióireacht
 Reilig
 Rothgharda
 Scairdeán
 Scioból
 Scoil
 Scoil saothair
 Simléar
 Siopa / ionad díolta
 Stáblaí
 Stáisiún gardaí / beairic constáblachta
 Stáisiún traenach
 Tarbhealach
 Teach
 Teach aíochta / teach lóistín
 Teach almsan
 Teach amuigh

Conchróite
 Cuaille solais
 Cúirt liathróid láimhe
 Déanmhas ilghnéitheach gairdín
 Droichead
 Droichead coise
 Duirleoga / leaca / pábháil / colbhaí
 Eaglais / séipéal / teach pobail
 Foirgneamh (ilghnéitheach)
 Foirgneamh margaidh
 Foirgneamh stórais / trádstóras
 Foirgneamh suanleasa
 Gairdín
 Garáiste
 Garraí daingean
 Geataí / ráillí / ballaí
 Grianán
 Halla
 Halla baile / halla contae
 Halla na heaglaise / halla an pharóiste
 Halla spóirt / giomnásiam
 Iarsmalann / dánlann/ músaem / gailearaí
 Ionad oidhreacht / ionad léirithe
 Leabharlann / cartlann
 Leacht
 Mainistir
 Mainistir/abtheach
 Malartán / halla baile
 Másailéam

Teach bainisteoir muilinn
 Teach banaltrais / ionad téarnaimh
 Teach braiche
 Teach cúirte
 Teach Custaim
 Teach dola
 Teach feirme
 Teach fiaigh / iascaireachta
 Teach geata
 Teach máistir scoile
 Teach margaidh
 Teach ministir
 Teach muilleora
 Teach Oibre / Teach na mBocht
 Teach oibrí
 Teach oifigigh
 Teach oighir
 Teach reachtaire / gléib / teach biocáire /
 teach sagairt chúnta
 Teach tábhairne
 Teach tuaithe
 Teachín ornáideach
 Tobar
 Tobar beannaithe
 Tollán
 Túr uisce
 Uachtarlann
 Uiscerian

Bíonn an-suim ag daoine i gcaisleáin. Bíonn an-chuid eolais le fáil iontu agus go minic, bíonn scéalta iontacha ag baint leo. Chosain muintir na hÉireann iad féin ar bhealaí éagsúla ó thús ama ach is iad na caisleáin chloiche na séadchomharthaí cosantacha is suntasaí ar thírdhreach na hÉireann. Féachann an tionscadal seo ar na caisleáin éagsúla sa cheantar áitiúil (laistigh de 16 km) agus ar na daoine a thóg iad. Cén fáth ar tógadh iad agus cad a insíonn siad dúinn faoin am atá thart?

Bunábhair

- Léarscáil ón Sraith Eolais, Suirbhéireacht Ordanáis na hÉireann
 - **Bileog Taifid Séadchomharthaí**
 - **Bileog Eolais do dhaltai** – Caisleáin (*Caisleáin na hÉireann ón tréimhse Normannach* ar aghaidh T2, A2, C2)
1. Úsáid **www.archaeology.ie** chun an caisleán Normannach (12ú – 13ú haois) is gaire don scoil a aimsiú. Caithfidh sé bheith fós ina sheasamh (Rangú: Castle – Anglo-Norman masonry castle). Tá ceantar 16 km i gceist más gá leathnú amach ón scoil.
 2. Úsáid **www.archaeology.ie** chun fáil amach cé mhéad túrtheach atá i bhfoisceacht 16 km den scoil (Rangú: castle – tower house). Leathnaigh amach ón scoil, más gá.
 3. Úsáid **www.archaeology.ie** chun fáil amach cé mhéad teach daingnithe atá sa cheantar (Rangú: House – fortified house). Leathnaigh amach ón scoil, más gá.
 4. Úsáid **www.buildingsofireland.ie** chun fáil amach cé mhéad teach Nua-Ghotach atá sa cheantar. Féach ar na tithe tuaithe sa cheantar agus socraigh cé acu a bhfuil stíl nua-Ghotach orthu. Leathnaigh amach ón scoil, más gá.

Déan taifead de shuíomh na gcaisleán uile a d'aimsigh tú. Marcáil iad ar an léarscáil. Iarr ar gach mac léinn staidéar deisce a dhéanamh ar chaisleán as 1, 2 nó 3 thuas agus an t-eolas a leanas a aimsiú

- Cursíos – léaráidí agus grianghraif san áireamh. Tabhair faoi deara na gnéithe cosantacha a bhaineann leis an bhfoirgneamh.
- Uimhir CSA agus an baile fearainn.
- Mionsonraí stairiúla ábhartha.

Eagraigh turas chuig caisleán sa cheantar agus déan taifead den fhoirgneamh ar **Bhileog Taifid Séadchomharthaí**.

Féach *Treoirilínte don Tionscadal - Treoracha maidir le hUllmhúchán don Turas Allamuigh*.

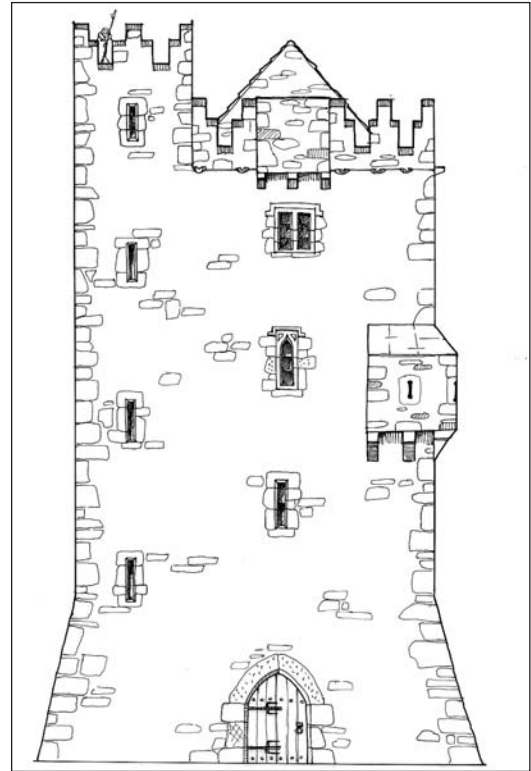
Aire: Tá drochbhail ar a lán de na caisleáin – b'fhéidir nach mbeadh siad oiriúnach do ghariniúchadh.

Ar ais sa Seomra Ranga

Iarr ar na mic léinn samhail de chaisleán cloiche (1-3) a dhéanamh ina rogha meáin – cloch, adhmaid, papier mâché, meascán císte, cré, taipéis agus araile. Díriú ar na gnéithe cosantacha a bhaineann leis an gcaisleán áirithe seo. Ba cheart réamhphleanáil agus réamhléaráidí cúramacha a dhéanamh, chomh maith le cursíos a scríobh atá bunaithe ar thaighde a rinneadh cheana agus ar obair allamuigh.

1. Daingean Normannach

2. Túrtheach

3. Teach daingnithe

Cuir na samhlacha ar taispeántas sa scoil.

Chun turas fíorúil ar chaisleáin a fheiceáil, féach ar Thionscadal na gCaisleán in Uibh Fhailí www.gridpointsolutions.com/occ_castles/

Coimeádtar formhór na ndéantúsán seandálaíochta agus stairiúil in iarsmalanna. Coimeádtar na déantúsáin ar fad a thagann as tochailt seandálaíochta ar leith in iarsmalann shainithe.

Seo iad feidhmeanna na hiarsmalainne:

- Mar stór do na déantúsáin sheandálaíochta uile a fhaightear in Éirinn.
- Caomhnú agus coimeád na ndéantúsán.
- Na samplaí uile d'oidhreacht iniompartha ábharach na hÉireann a chur chun cinn agus ar taispeántas.
- An bailiúchán a léiriú agus a chinntiú gur féidir le daoine in Éirinn agus thar lear teacht air.
- Oideachas a chur ar fáil.

Taighde

- Úsáid **www.excavations.ie** chun fáil amach cad iad na tochailtí a rinneadh i do cheantarsa. Faigh amach ar foilsíodh torthaí na tochailte. Faigh amach cad iad na déantúsáin a fuarthas. B'fhéidir go bhfuil roinnt de na déantúsáin a fuarthas go háitiúil ar taispeántas i d'iarsmalann áitiúil.

Nuair a shroicheann tú an iarsmalann, faigh amach cá bhfuil na taispeántais éagsúla suite. Tosaigh ansin ag an taispeántas ar an ré is luaithe de reamhstair na hÉireann (an tréimhse Mhéisiliteach) agus lean ar aghaidh trí na príomhthréimhsí éagsúla i stair na hÉireann.

- an tréimhse Mhéisiliteach
- an tréimhse Neoiliteach
- an Chré-umhaois
- an Iarannaois
- an Mheánaois Luath
- an Mheánaois Dhéanach
- an Iarmheánaois
- an Nua Aois Luath

Roghnaigh tréimhse amháin. Scrúdaigh na déantúsáin ón tréimhse sin. Nó roghnaigh gníomhaíocht áirithe, m.sh cócaireacht, ornáidí, cogaíocht agus scrúdaigh na déantúsáin a bhaineann leis an ngníomhaíocht sin. Úsáid an **Bhileog Taifid Déantúsáin** chun an t-eolas uile faoi do rogha déantúsáin a thaifeadadh.

Déan cur síos ar **chineál, ábhar, feidhm** agus **dáta** an déantúsáin. Cad a insíonn sé dúinn faoi stíl mhaireachtála an úinéara? Cad a insíonn sé dúinn faoi stíl mhaireachtála na sochaí?

Ní cheadaítear grianghraif a thógáil in iarsmalanna. Mar sin, bí cinnte go ndéanann tú sceitse den déantúsán. Féach an bhfuil déantúsán den chineál céanna agus ón tréimhse céanna le feiceáil ar an idirlíon.

Nuair a dhéanann mic léinn taifead ar na foirgnimh atá ar shráid-dreach, méadaíonn a n-ionbhá leis, agus a dtuiscint ar, an timpeallacht thógtha.

Roinn an rang i gceithre ghrúpa. Tabhair tasc an grúpa dóibh.

1. Taifead sráid-dreach stairiúil mar atá sí faoi láthair sa cheantar áitiúil.
2. Bailigh eolas ó Luacháil Uí Ghríofa (1850) maidir leis an tsráid roghnaithe.
3. Bailigh eolas ón Daonáireamh (1901).
4. Bailigh eolas ón Daonáireamh (1911).

Iarr ar na mic léinn féachaint ar léarscáileanna na Suirbhéireachta Ordanáis (1840, 1930) agus ar léarscáileanna reatha chun cur lena dtuiscint ar an tsráid-dreach roghnaithe.

Grúpa 1 Taifead sráid-dreach stairiúil mar atá sí faoi láthair sa cheantar áitiúil.

Déanann na foirgnimh atá ar líne na sráide pátrún ar leith – ó thaobh crutha, méide agus dáta de. Má sheasann mic léinn siar chun féachaint ar na foirgnimh sna téarmaí seo, beidh tuiscint níos fearr acu ar a bhfuil á dtaifead acu.

Is féidir gach foirgneamh ar an tsráid a thaifeadadh mar aonad inti féin ar an **mBileog Taifid Foirgnimh** nó is féidir iad a thaifeadadh le chéile mar mhontáis thírdhreacha.

Bunábhair: Clár fáiscithe, peann luaidhe, ceamara, péinteanna, scuabanna, **Bileog Taifid Foirgnimh**.

Don mhontáis, beidh páipéar A4 agus rolla de pháipéar líneála ag teastáil. Cuir an mhontáis ar taispeáint ar bhalla an tseomra ranga.

Grúpa 2 Tabhair cuairt ar an leabharlann agus faigh amach faoin tsráid i Luacháil Uí Ghríofa. Taifead an t-eolas ar fad agus cuir ar an tsráid-dreach é, faoi na foirgnimh chomhfhreagracha.

Grúpa 3 Tabhair cuairt ar an leabharlann agus faigh amach faoin tsráid sa Daonáireamh (1901). Taifead na hainmneacha, aoiseanna, gairmeacha beatha, líon na seomraí agus araile agus cuir an t-eolas ar an tsráid-dreach, faoi na foirgnimh chomhfhreagracha.

Grúpa 4 Tabhair cuairt ar an leabharlann agus faigh amach faoin tsráid sa Daonáireamh (1911). Taifead na hainmneacha, aoiseanna, gairmeacha beatha, líon na seomraí agus araile agus cuir an t-eolas ar an tsráid-dreach, faoi na foirgnimh chomhfhreagracha (féach www.census.nationalarchives.ie).

Ar ais sa Seomra Ranga

Iarr ar na mic léinn tuairisc a thabhairt ar na torthaí agus na torthaí uile a chur le chéile in aon tuarascáil deiridh. Ba cheart go bhféachfadh an tuarascáil ar an gcaoi ina dtugann na hacmhainní atá ar fáil tuiscint níos fearr dúinn ar an am atá thart. Oibrigh amach cén céatadán de na foirgnimh a bhfuil úsáid nua á baint astu, cén céatadán de na foirgnimh ar le clann nua iad, cén céatadán de na foirgnimh nach bhfuil ann a thuilleadh. Foilsigh na torthaí i nuachtán áitiúil nó in irisleabhar na scoile.

Sráid-dreach

Roghnaíonn an mac léinn foirgneamh amháin ar líne na sráide. Tarraingíonn sé / sí pictiúr de ar leathanach A4 (féach ar na treoirleáirí don líníocht atá in *‘Seandálaíocht sa Seomra Ranga – Súil Siar, Súil ar Aghaidh’* – Modúl 9, *Treoirleáirí do Mhúinteoirí*).

Caithfidh gach mac léinn ainm an té atá ag taifeadadh ar dheis agus ar chlé a bhreacadh síos, mar cuirfear na léaráidí uile taobh le taobh le chéile níos déanaí. Braithfidh scála na líníochta ar an sráid-dreach féin – má tá meascán d’fhoirgnimh aon stóir agus dhá stóir, is fearr leathleathanach A4 a úsáid d’aon stór agus leathanach iomlán a úsáid d’fhoirgneamh dhá stór. Ná tarraing ach an t-aghaidhchló. Fág dóthain spáis don díon. Má tá bearna nó áirse idir na foirgnimh, caithfear é/í a thaispeáint freisin. Cinntigh go bhfuil leathanaigh bhreise ar fáil sa chaoi gur féidir le mic léinn tosú arís muna bhfuil siad sásta lena gcuid oibre. Cinntigh go mbreacann siad síos dath(anna) an fhoirgnimh, nó aon sonra suntasach eile – uimhir an fhoirgnimh agus araile. Ar ais sa seomra ranga, déan dathanna agus gnéithe an tsráid-dreacha a phéinteáil isteach. Dathaigh gloine na bhfuinneog le péint dhubh. Greamaigh na léaráidí uile ar an bpáipéar líneála, san ord ceart, le gliú. Cuir teideal agus dáta ar an montáis.

Tabhair faoi deara: Is féidir an tionscadal seo a leathnú amach go ceantar uirbeach nó tuaithe – féach ar na foirgnimh i bparóiste nó i mbaile fearainn.

Staidéar ar sheanchultúir, trí anailís a dhéanamh ar na hiarsmaí ábhartha (idir dhéantúsáin agus shéadchomharthaí) a d'fhág daoine ina ndiaidh, is ea seandálaíocht. Athraíonn an tírdhreach de shíor - athraíonn gach glún nua an tírdhreach ar bhealach éigin, a cheileann rian a shinsir. Tabharfaidh staidéar ar na séadchomharthaí sa cheantar tuiscint níos doimhne duit ar shaol eacnamaíoch, cultúrtha agus sóisialta na gcomharsan fadó.

Úsáideann an tionscadal seo **www.archaeology.ie**, bunachar sonraí Shuirbhé Seandálaíochta na hÉireann. Is féidir an bunachar a bhrabhsáil nó a chuardach ina ilréimsí, ina measc **County, Townland, Town, Classification** agus **Sites and Monuments Record (SMR) Number** (Clár um Láithreáin agus Shéadchomharthaí –CLS). Déantar nuashonrú ar an mbunachar ó am go ham.

- Cuir ceathrar nó cúigear mic léinn i ngach grúpa.
- Más féidir, cuir mic léinn, a bhfuil cónaí orthu in aice le chéile, sa ghrúpa céanna.
- Iarr ar na mic léinn liosta a scríobh dá mbailte fearainn / dá mbailte. Cuir bailte cóngaracha san áireamh má tá a lán de na mic léinn ina gcónaí in aon bhaile amháin. Bíodh 4 nó 5 cinn ar an liosta.
- Iarr ar gach mac léinn an bunachar a chuardach, duine ar dhuine.
- Chun eolas a fháil ar dhátaí na séadchomharthaí a thagann aníos ón gcuardach, cliceáil ar an nasc '**Classification**'. Chun breis eolais a fháil ar thaifead an tséadchomhartha, cliceáil ar an deilbhín '**Details**'. Taifead an t-eolas seo ón suíomh:

Uimhir CLS (SMR):	
Rang:	
Tagairt Eangaí Náisiúnta (Thuaidh, Thoir):	
Baile/Bailte Fearainn:	
Clár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna (CSA):	

Iarr ar gach grúpa tuairisc a thabhairt ar

- An rangú séadchomhartha is coitianta ina gceantar.
- Raon na ndátaí maidir leis an séadchomharthaí éagsúla.

Stiúir plé na mac léinn ar raon agus dátaí na séadchomharthaí chun teacht ar léargas ginearálta ar an gceantar.

- Cathain ar lonnaigh daoine sa cheantar den chéad uair?
- An bhfuil séadchomhartha ann in aghaidh gach príomhthréimhse? Muna bhfuil, cén fáth nach bhfuil?
- An bhféadfaí na séadchomharthaí a úsáid chun stair an cheantair a rianú, muna mbeadh stair na háite scríofa?

Má tá an séadchomhartha ar an g**Clár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna (CSA)**, beidh an focal 'Yes' faoi '**Record Details**'. An bhfuil 'No' ar mhórán taifead? Má tá, pléigh na fáthanna a bhaineann leis seo. B'fhéidir go bhfuil tábhacht leis na gnéithe seo sa cheist:

- Dáta i ndiaidh 1700
- Níl suíomh an tséadchomhartha aithnithe go beacht
- Gné nádúrtha
- Tochailt iomlán déanta ar an séadchomhartha cheana féin.

Sa tseandálaíocht tá an tochailt ar cheann de na príomhbhealaí chun eolas a bhailiú ar dhéantúsáin atá faoi thalamh. Nuair a bhíonn tochailt seandálaíochta ar siúl, baintear amach sraitheanna na hithreach, agus gnéithe agus déantúsáin atá faoi thalamh, go rianúil. Athchódaítear na sraitheanna. Caithfear ceadúnas a fháil ón Roinn Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil agus ó Ard-Mhúsaem na hÉireann. Tá sé an-tábhachtach go gcuirfí an t-eolas a bhailítear ar fáil do na páirtithe leasmhara. Is féidir meán an Idirlín a úsáid inniu chun an t-eolas seo a chur ar fáil. Is féidir leis na mic léinn foghlaim faoi thochailtí seandálaíochta a gcúige féin ar an Idirlíon agus féachaint ar an mbealach ina dtugann siad tuiscint níos fearr dóibh ar a gceantar féin.

Úsáideann an tionscadal seo **www.excavations.ie**, bunachar sonraí ar thorthaí na dtotchailtí. Tá cuntais achoimrithe ar na tochailtí uile a rinneadh in Éirinn, thuaidh agus theas, ó 1970 – 2005 ann. Déantar nuashonrú ar an mbunachar ó am go ham.

Is féidir an bunachar a bhrabhsáil nó a chuardach ina ilréimsí, ina measc **Year, County, Site Type, Grid Reference, Licence No., Sites and Monuments Record (SMR) Number** agus **Author**.

Díreoidh an tionscadal seo ar na réimsí cuardaigh **Year, County** agus **Site Type**. Roinn na mic léinn ina 5 ghrúpa. Iarr ar gach grúpa contae sa chúige a roghnú, ón tabla thíos:

 <p>Laighean</p> <p>An Iarmhí, An Longfort, An Mhí, Áth Cliath, Ceatharlach, Cill Chainnigh, Cill Dara, Cill Mhantáin, Laois, Loch Garman, Uíbh Fhailí</p>	 <p>Mumhan</p> <p>An Clár, Ciarraí, Corcaigh, Luimneach, Port Láirge, Tiobraid Árann</p>	 <p>Connacht</p> <p>Gaillimh, Liatroim, Maigh Eo, Ros Comáin, Sligeach</p>	 <p>Uladh</p> <p>An Cábhán, An Dún, Aontroim, Ard Mhacha, Doire, Dún na nGall, Fear Manach, Muineachán, Tír Eoghain</p>
--	--	---	---

- Sa phríomhréimse cuardaigh, cuir isteach an **Contae**. Fág na réimsí eile bán. Bíodh 'any' roghnaithe faoi '**Year**'. Taifead líon iomlán na dtotchailtí sa chontae.
- Sa phríomhréimse cuardaigh, cuir isteach an **Contae**. Fág na réimsí eile bán, seachas '**Year**'. Cuir isteach 1970 ar dtús agus taifead líon iomlán na dtotchailtí sa bhliain sin. Féach na blianta eile ar an mbealach gcéanna (tá liosta anuas ann). Taispeáin na torthaí ar ghraf nó ar thábla.

Pléigh na torthaí. Cad a deir siad faoi chúrsaí eacnamaíochta agus cúrsaí forbartha sa chúige agus in Éirinn?

Ón tábla thíos, tabhair cineál láithreáin (**Site Type**) do gach grúpa.

Ráth / Lios	Fulacht Fiadh	Gallán	Séipéal / Eaglais	Droichead

Sa phríomhréimse cuardaigh, cuir isteach an **Contae** agus an **Cineál Láithreáin**. Fág na réimsí eile bán. Bíodh ‘any’ roghnaithe faoi ‘**Year**’. Taifead líon iomlán na dtoghaití don chineál láithreáin sin sa chontae.

Pléigh na torthaí

- An bhfuil cineálacha áirithe láithreáin níos coitianta ná cineálacha eile?
- Cén fáth, dar leat?

Treoracha maidir le hUllmhúchán don Turas Allamuigh

Tá formhór na séadchomharthaí seandálaíochta faoi úinéireacht phríobháideach agus níl rochtain phoiblí orthu – féach **www.archaeology.ie** nó léarscáileanna CSA do na séadchomharthaí sa cheantar. Tá líon áirithe séadchomharthaí ann a bhfuil rochtain phoiblí orthu, séipéil, reiligí agus tobair bheannaithe ina measc. Tá rochtain ar shéadchomharthaí eile de bharr a suíomh, m.sh. ar thaobh an bhóthair nó i bpáirc phoiblí. Má tá an séadchomhartha ar thalamh phríobháideach, caithfear cead an úinéara a fháil sular féidir aon chuairt a thabhairt air. Ba cheart go dtabharfadh an múinteoir cuairt ar an láthair roimh ré, agus measúnú riosca a dhéanamh (féach **Treoirínte maidir le Sláinte agus Sábháilteacht**). Tá a lán séadchomhartha seandálaíochta faoi chúram an Stáit freisin, a bhfuil rochtain phoiblí orthu, ach nach ngearrann táille isteach / nach bhfuil turas treoraithe ar fáil iontu. Uaireanta bíonn cláir fhaisnéise sa láthair. Is foinse maith eolais é **Guide to National and Historic Monuments of Ireland** ar na séadchomharthaí seandálaíochta atá faoi chúram an Stáit agus a bhfuil rochtain phoiblí orthu. Is féidir freisin cuairt ranga a dhéanamh ar ‘ionaid oidhreacht’ ina mbíonn táille le hóc agus turas treoraithe ar fáil, go hiondúil. Os rud é go bhfuil gníomhaíocht shainiúil i gceist leis na turais ranga seo, ba chóir a chinntiú roimh ré go bhfuil a léitheid de ghníomhaíocht ceadaithe.

Ullmhúchán

Is é an príomhaidhm atá leis an turas ná tógáil ar a bhfuil foghlamtha ag na mic léinn sa rang agus ligean dóibh an séadchomhartha féin a iniúchadh, beag beann ar an sórt turais a eagraítear. Ba chóir go dtabharfadh an múinteoir cuairt ar an séadchomhartha roimh ré agus eolas a chur ar an leagan amach. Ar an mbealach seo, beidh an múinteoir in ann bileoga gníomhaíochta a ullmhú. Tá samplaí suimiúla de bhileoga gníomhaíochtaí, maraon le moltaí breise, sa phaca acmhainní bunscoile **Seandálaíocht sa Seomra Ranga – Súil Siar, Súil ar Aghaidh (www.itsabouttime.ie)**. Ba chóir go dtuigfeadh na mic léinn roimh ré cén sórt séadchomhartha a bheidh i gceist agus tuairim acu faoina dháta agus a fheidhm.

Dearadh na tascanna chun ionbhá na mac léinn leis an séadchomhartha a mhúscailt. Ba cheart go mbeadh na tascanna sainiúil don séadchomhartha sin. Ba cheart go mbeadh baint acu le cineál agus le dáta an tséadchomhartha. Seans go mbeadh siad nascaithe le heilimintí den churaclam leathan - ealaín, bitheolaíocht, matamaitic, drámaíocht agus mar sin de. Beidh an t-ullmhúchán seo le déanamh roimh ré agus na hábhair riachtanacha le tabhairt ar an gcúairt, m.sh. má tá arbhar le meilt, caithfear é a thabhairt ar an láthair agus clocha oiriúnacha a aimsiú don tasc. D’fhéadfaí cúrsaí an dúlra a nascadh freisin – beidh fiadhúlra le feiceáil ar láithreacha uirbeacha agus tuaithe. Ba chóir don mhúinteoir cuairt a thabhairt ar an láthair roimh ré mar beidh gnéithe éagsúla den dúlra (crainn, toir, bláthanna fiáine, éin, ainmhithe, feithidí agus araile) le feiceáil ag amanna éagsúla den bhliain. Ba mhaith an smaoineamh é treoirleabhair chuí (crainn, éin, bláthanna fiáine) a thabhairt sa chaoi gur féidir leis na mic léinn roinnt taighde a dhéanamh ar an láthair.

Filíocht / Scéalaíocht & Dramaíocht

Ba chóir na gníomhaíochtaí seo a dhíriú ar an ngníomh clabhsúir. Coimeád na treoracha simplí – ní bheidh am ag na mic léinn saothar casta a chur le chéile. B'iontach an rud é dá bhféadfadh na mic léinn an saothar a chur de ghlanmheabhair seachas é a thaifeadadh ar pháipéar.

Ealaíona agus Ceardaíocht

Ba cheart go mbeadh na tascanna sainiúil don séadchomhartha. Seans go mbeidh nasc idir iad agus an gníomh clabhsúir freisin, m.sh. ag ciorcal liag, d'fhéadfaí iarraidh ar na mic léinn bláthfhleasc a chruthú as an bhfásra áitiúil.

Amhránaíocht / Damhsa

Ba chóir go dtarlódh na gníomhaíochtaí seo ag láthair adhartha agus go mbeadh baint acu le gníomhaíocht dheasghnách.

Treoir maidir le Gnéithe Coitianta i Reiligi na hÉireann

Eaglais

Tá formhór na reiligi suite timpeall ar sheaneaglais pharóiste nó ar mhainistir. Go minic, níl le feiceáil ach fothrach; uaireanta bíonn eaglais eile os a cionn. Leaca cuimhneacháin ón 18ú, 19ú agus 20ú haois a bhíonn le feiceáil i seanreilig, ach bíonn seans i gcónaí ann go bhfuil an reilig i bhfad níos sine ná sin. Má tá, nó má bhí, eaglais mheánaoiseach sa reilig (féach sna Fardail Sheandálaíochta), tá an reilig, mar sin, ar a laghad chomh sean leis an eaglais; níor comóradh adhlacthaí meánaoiseacha le clocha cinn ná le comharthaí. Sa 16ú haois, i ndiaidh an Reifirméisin, tugadh na tailte eaglaise, reiligi agus an eaglais pharóiste ina measc, d'Eaglais na hÉireann. Seans mar sin go mbeadh eaglais de chuid Eaglais na hÉireann tógtha os cionn na heaglaise meánaoisí sa reilig. B'fhéidir nach mbeadh ach fothrach di fós le feiceáil. Go minic, beidh an t-ainm céanna ar an bparóiste agus ar an reilig. Má ta eaglais ann, ba cheart í a thaifeadadh mar imlíne gharbh ar phlean na reilige (féach **Treoir maidir le Plean Reilige a Tharraingt**) agus d'fhéadfaí í a thaifeadadh mar fhoirgneamh (**Bileog Taifid Foirgnimh**). Is annamh a d'fheicfí reilig, a bheadh níos luaithe ná an 19ú haois, ar thalamh Séipéil Chaitlicí toisc iarmhairt na bPéindlithe. Cheadaigh Fuascailt na gCaitliceach, go luath sa 19ú haois, do Chaitlicigh séipéil nua a thógáil ar thalamh nua, ar shiúl óna n-áiteanna adhlactha traidisiúnta.

Balláí imfhálaithe agus an bealach isteach

Tá balla cloiche thart ar fhormhór na seanreiligi. Tógadh na balláí seo sa 18ú agus 19ú haois chun an limistéar adhlactha thart ar an eaglais a shainiú. Ba chuid den iarracht í seo chun gníomh na hadhlactha a rialú trí rochtain ar an reilig a shrianadh. Bíonn geata agus/nó uaireanta, dreapaí ar reilig. Má tá an bearna gheata bunaidh fós ann, is fiú amharc air mar seans maith go bhfuil piaraí móra cloiche air agus go bhfuil an geata féin déanta d'iarann saoirsithe nó teilgte.

Is iomaí sean-nós a bhaineann le hadhlacadh, m.sh. an cónra a iompar tuathal timpeall na reilige. I reiligi áirithe, bíonn piléar lárnach, ar a bhfuil barr cothrom, mar chuid den dreapa. Fágtar an cónra ar an bpiléar fhad is atá na hiompróirí ag gabháil tríd an dreapa. Iarr ar mhic léinn fáil amach an bhfuil aon sean-nósanna ag baint leis an reilig.

Suíomh na nAdhlacthaí

Bíonn na huaigheanna is sine suite díreach ó dheas agus ar an taobh thoir den eaglais mheánaoiseach, de ghnáth. Is féidir suíomh na heaglaise a rianadh ón eolas seo, má tá an eaglais féin ar lár. Bhí na huaigheanna suite ansin mar creideadh go raibh taobh 'naofa' na heaglaise ó dheas agus thoir. Seachnaíodh an taobh ó thuaidh go hiomlán – fagadh í do strainséirí nó nuair a bhí cúrsaí spáis srianta.

Creideadh go láidir freisin gur cheart an corp a chur, aghaidh ar an oirthear – an treo céanna ina mbeadh Críost ag aiséirí ar Lá an Bhreithiúnais. Mar sin, cuireadh an corp soir-siar, an cloigeann thiar, aghaidh ar an oirthear. Ar an gcaoi chéanna, bíonn inscríbhinn na cloiche cinn ar aghaidh thoir na leice cuimhneacháin agus bíonn an leac ag barr thiar na huaighe.

Cuimhneachán

Níor marcáladh uaigheanna aonair le cuimhneachán, m.sh. cloch chinn, tuama, cros cloiche agus araile, go dtí deireadh an 17ú haois nó ón 18ú haois i leith. Léiríonn sé seo dearcadh nua ar an mbás – bhí an corp tábhachtach agus bhí gá ann láithreacha uaighe clainne a aithint le leac chuimhneacháin bhuan. Leanann nós na leac cuimhneacháin ach ní dhéantar duine a chur in aice na heaglaise / siar soir a thuilleadh.

Clocha Cinn Ingearacha—Is iad seo na cineálacha cuimhneacháin is coitianta in Éirinn. Uaireanta, níl aon fhianaise eile taifeadta ar ghnáthdhaoine. Is annamh go bhfaighfeá cloch chinn ón 17ú haois; seans maith gur ón 18ú agus ón 19ú haois a bheidh siad. Beidh réimse mór foirmeacha, stíleanna agus cruthanna cloch cinn le feiceáil, ag brath ar fhaisean an ama.

Leac Chothrománach ina luí ar uaigh, inscríbhinn ar an leac—níl na cinn seo chomh coitianta leis na clocha cinn ingearacha.

Tuamaí Boird agus Tuamaí Cófra

Tá roinnt tuamaí, idir thuamaí boird agus thuamaí cófra, i seanreiligi. Níl siad chomh líonmhar le clocha cinn. Chuir na mionuaisle talún áitiúla a muintir i dtuamaí mar seo, faoi thalamh in ulacha. Suíonn leac mhór chothrom ar bharr ceithre chos, ar nós boird, i gcás na dtuamaí boird. Suíonn leac mhór chothrom ar leacanna cloiche, ar nós bosca dhronuilleogaigh, i gcás na dtuamaí cófra. Bíonn inscríbhinn chomórtha, don té atá curtha, ar an leac go hiondúil. Cuirtear na tuamaí seo in ulacha faoi thalamh. Toisc dí-láithriú líon mhór de na clanna seo ag deireadh an 19ú / tús an 20ú haois, ní úsáidtear roinnt mhaith de na tuamaí seo a thuilleadh, ní thugtar aire dóibh agus bíonn droch-chaoi orthu. In áiteanna áirithe, san iarthar mar shampla, níl an ithir domhain go leor do na tuamaí seo. Tógadh ulacha os cionn na talún sna háiteanna seo.

Crosa—Go minic, feictear cros inscríofa ar leac chuimhneacháin, nó cros bheag ar bharr na leice. Ag deireadh an 19ú haois / ag tús an 20ú haois, úsáideadh crosta mar chomharthaí uaighe. Faightear réimse mór stíle – ó chrosta simplí Laidine go chrosta ornáideacha ar stíl na n-ardchros Ceilteach. Bhí an Athbheochan Cheilteach i gcúrsaí damhsa, teanga agus ceoil faoi lántseoil ag an am sin agus ní haon ionadh go raibh an tionchar le feiceáil i gcomharthaí uaighe freisin.

Comharthaí ísle uaighe gan inscríbhinn orthu—Is gné choitianta í seo i reiligi. Márcálann siad áit adhlactha na ndaoine nach raibh saibhir go leor chun cloch chinn a chur in airde. Bíonn sraith comharthaí ísle uaighe le chéile go minic. Fainic nach dtitfeá tharstu má tá an féar fada.

Colbhaí—Uaireanta marcálann clocha simplí colbha an uaigh. Go minic, bíonn ráillí nó slabhra suite sa cholbha. Is stíl choitianta í an uaigh le colbha agus cloch chinn i reiligi an 20ú haois, ach le déanaí, cuirtear ina gcoinne mar nach féidir lomairí faiche a úsáid chun an féar a lomadh.

Cuimhneachán Aonchoise—Uaireanta, chuireadh daoine saibhre sa tsochaí suas cuimhneacháin aonchoise. Níl na cuimhneacháin seo chomh coitianta le clocha cinn. Tá réimse leathan stíle i gceist – colún, oibilisc, pirimid, colún briste (chun beatha bhriste a thabhairt chun cuimhnimh) agus mar sin de. Uaireanta, bíonn síothal ar barr, síothal clúdaithe le héadach, barrghréas nó sféar.

Treoir maidir le Plean Reilige a Tharraingt

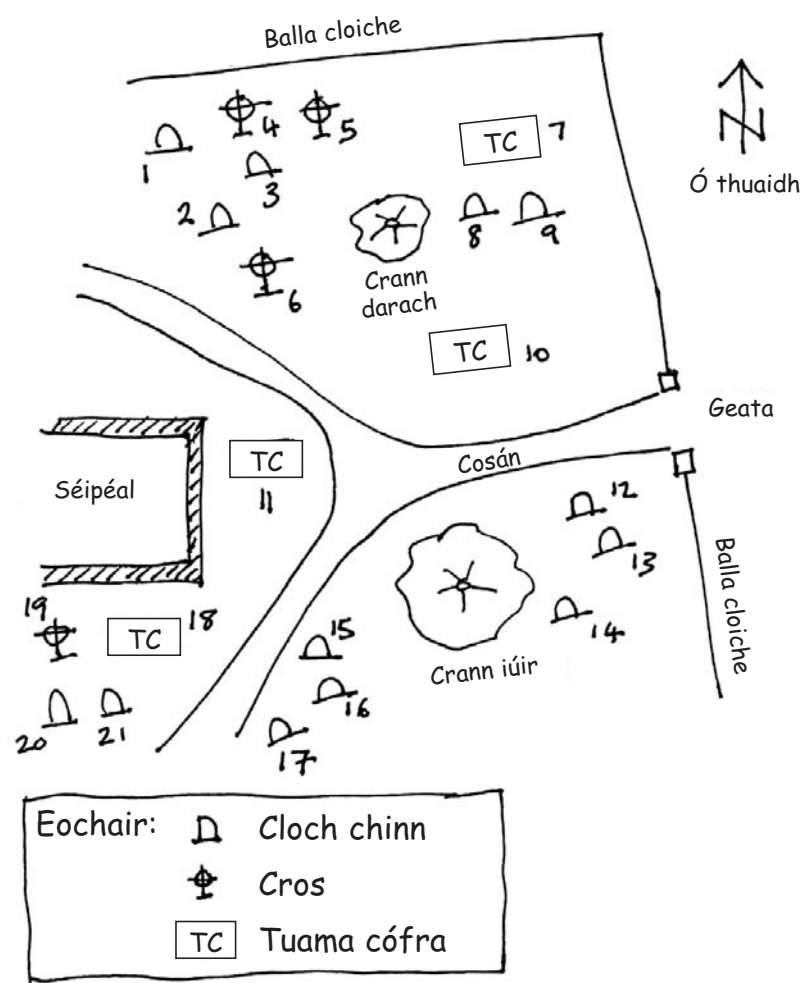
Is í príomhfheidhm an phlean ná suíomh na gcuimhneachán a thaifeadadh (na cuimhneacháin sin a ndearna na mic léinn a thaifeadadh). Ní gá go mbeadh an scála beacht ná an plean iomlán cruinn. Déanfaidh imlíne gharbh cúis, fad is go bhfuil na cuimhneacháin marcáilte agus taifeadta go soiléir ar an bplean sa chaoi gur féidir leis na mic léinn teacht orthu arís.

Go hiondúil, bíonn balla thart ar reilig – is féidir líne shingil a úsáid chun an balla seo a léiriú. Chun í seo a tharraingt, caithfear cruth garbh na reilige a thuiscint. Seans nach gá an imlíne iomlán a tharraingt má tá na cuimhneacháin atá le taifeadadh i gcuid áirithe den reilig.

Seachas an balla timpeall ar an reilig, bheadh sé úsáideach na príomhghnéithe eile a mharcáil – geataí isteach, cosáin, crainn mhóra, séipéal má tá ceann ann.

Caithfear na cuimhneacháin atá le taifeadadh ag na mic léinn a mharcáil agus uimhir shoiléir a chur orthu. Cabhróidh eochair shimplí (féach thíos) ina dtaispeántar clocha cinn, crosa, tuamaí cófra agus araile, chun teacht ar na cuimhneacháin arís.

Bíodh barr an phlean i dtreo an tuaiscirt agus cuir isteach an marc thuaidh ar an bplean. Sampla:

Seoladh

Uimhir an fhoirgnimh

Baile Fearainn

Cur síos: Scoite ☐ Leathscoite ☐ Bungaló ☐

Líon na mbánna Líon na stór

Ábhar tógála

Sórt dín Ábhar

An bhfuil plástar ar na ballaí?

Bunfheidhm

Inscríbhinn

Feidhm faoi láthair

Úinéir / Úinéirí go dtí seo

Úinéir faoi láthair

Grianghraf

Aghaidhchló

Doras

Taobhchló

Fuinneog

Dáta an fhoirgnimh

Stíl ailtireachta

Bail

Dáta na cuairte

Taifeadta ag

Uimhir Déanmhas Cosanta

Uimhir CSA

Nótaí

Cuir léaráidí agus grianghraif bhreise ar chúl na bileoige seo.

1. Tarraing leáráid den déantúsán sa bhosca seo.

2. Foirm (cruth):
- Ábhar: bog / soladach/ solúbtha/ meascán
- Ábhar: nádúrtha / de dhéantús an duine
- Toise: airde leithead
3. Feidhm: Cén úsáid a baineadh as?
4. Conas a rinneadh é? (lámhdhéanta nó inneall dhéanta?)
- Déan cur síos air
- Cá ndearnadh é?
5. An déantúsán coitianta nó tearc é?
6. An bhfuil aon scríbhneoireacht nó maisiúchán air?
7. Cén fheidhm a bhí ag an scríbhneoireacht / maisiúchán?
8. Cén aois é?
9. Má fuarthas ar láthair seandálaíochta é,
- (a) cad a insíonn sé dúinn faoin úinéir?
- Óg / aosta Fireann / baineann Saibhir / bocht
- Aon rud eile?
- (b) cad a insíonn sé dúinn faoi ghníomhaíochtaí saoil?
- (c) Cad a insíonn sé dúinn faoin tsochaí a rinne é?
- An raibh scríobh acu?
- An bhfuil fiúntas aeistéitiúil ag baint leis?
- Cen sórt geilleagair a bhí acu? Trádáil / margadh / malartú
- (d) Aon rud eile le rá?

Ainm na Reilige

Seoladh

Suíomh an chuimhneacháin sa reilig

.....

Ainm na clainne

.....

Uimhir an chuimhneacháin

An dáta is luaithe ar an gcuimhneachán

.....

Cen sórt cuimhneacháin é:

1. Cloch chinn ingearach ☐
2. Cloch chinn chothrománach ☐
3. Tuama boird ☐ 4. Tuama cófra ☐
5. Cros ☐ 6. Colbha ☐
7. Cuimhneachán aonchoise ☐
8. Cloch íseal gan inscríbhinn ☐
9. Másailéam ☐ 10. Ulacla ☐
11. Sórt eile

Bail an chuimhneacháin

Tá aghaidh na hinscríbhinne: ó thuaidh ☐ ar an oirthear ☐ ó dheas ☐ ar an iarthar ☐

Ábhar an chuimhneacháin:

Cloch: (a) gaineamhchloch ☐ (b) aolchloch ☐ (c) marmar ☐
(d) eibhear ☐ (e) scláta ☐

Ábhar eile: (f) adhmaid ☐ (g) miotal ☐ (h) ábhar eile

Conas a rinneadh é: Gearrtha le meaisín ☐ Gearrtha de láimh ☐

Ainm an déantóra (má tá sé le feiceáil)

Toise an chuimhneacháin: Airdecm Leitheadcm Tiúscm

Grianghraf / léaráid

Inscríbhinn – Úsáid Bloclitreacha

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Sonraí na ndaoine – taifeadadh sonraí na ndaoine a ainmnítear

Sloinne	Ainm Baiste	Sloinne roimh phósadh	Gnéas F/B	Bliain bháis	Mí bháis	Gaol le Duine a 1	Nóta Tráchtála eile
1.							
2.							
3.							
4.							
5.							

Sonraí na hInscríbhíne

Conas a rinneadh an litreoireacht?

(a) Greanta / gearrtha isteach sa chloch ☐ (b) ardaithe ☐

Cineal Clófhoirne: (a) Rómhánach ☐ (b) *Rómhánach iodálach* ☐
 (c) Sans Serif ☐ (d) COPPERPLATE ☐
 (e) *Gothic* ☐ (f) **Clarendon** ☐
 (g) Éigipteach ☐ (h) clófhoireann eile ☐

Bail na hinscríbhíne

Cineál maisiúcháin (Cuir tic le gach rud atá fíor)

(a) Blaosc ☐ (b) Ceiribín ☐ (c) Síothal ☐ (d) Cros ☐ (e) IHS ☐ (f) Colm ☐
 (g) Uan ☐ (h) Iasc ☐ (i) Aingeal ☐ (j) Blaosc & cnámha crosáilte ☐ (k) Orláiste ☐
 (l) INRI ☐ (m) XP ☐ (n) Siombailí de Chéasadh Chríost: tairní, dréimire, sciúirse, 30 bonn airgid ☐ (o) Pearsa naofa ☐ (p) Crosfhí Cheilteach ☐ (q) Maisiúchán eile ☐

Nótaí

Sonraí le taifead

Dáta an chuimhneacháin Cineál
 Ábhar Aois na ndaoine marbha
 An mhí ina bhfuair siad bás
 Fireann Baineann
 Ainm na clainne ar an gcuimhneachán
 An ón bparóiste seo iad?
 Stíl na n-ainmneacha baiste
 Sórt maisiúcháin Clófhoireann

Taifeadta ag (ainm an dalta)

Dáta na cuairte

Sábháilteacht ar Thuras Allamuigh

Is eispéireas foghlama luachmhar é an turas allamuigh ar shéadchomhartha seandálaíochta. Cabhraíonn an chuairt go mór le mic léinn tuiscint níos doimhne a fháil ar na coincheapanna a phléitear sa seomra ranga. Tá sé tábhachtach, mar sin, am a chaitheamh ar chúrsaí sábháilteachta.

Láthair na cuairte a roghnú

Smaoinigh ar na gnéithe seo nuair a bhíonn láthair, a fheileann do riachtanais na cuairte, á roghnú agat.

An sórt talún atá ann

- Seachain ceantair ina bhfuil rilíí arda agus airde, go háirithe áiteanna iargúlta .i. sléibhte, móinteáin agus aillte.
- Seachain ceantair riascacha .i. portaigh agus réileáin láibe.
- Seachain cairéil agus mianaigh.
- Seachain foirgnimh bhaolacha.
- Seachain áiteanna ina n-úsáidtear leachtanna nimhneacha ar na barra.
- Seachain áiteanna ina mbíonn foghlaeireacht ar siúl.
- Seachain uisce baolach.
- Seachain línte iarnróid atá fós in úsáid.
- Seachain áiteanna ina bhfuil dlúthfhás.
- Seachain bóithre gnóthacha.

Cúrsaí ama

- An méid ama a thógfaidh sé ar an rang taisteal chuig / ón láthair – an fiú é i gcomparáid leis an tairbhe a bhainfear as an láthair?
- An aimsir ag an am sin den bhliain – dóchúlacht bháistí / teochtaí foircneacha.

Cuairteanna ar láithreacha ar thalamh phríobháideach

- Beidh formhór na láithreacha ar thalamh phríobháideach. Caithfear cead a fháil roimh ré ó úinéir na talún.
- Tabhair dóthain rabhaidh (seachtain ar a laghad) d'úinéir na talún maidir le dáta na cuairte sa chaoi gur féidir ainmhithe a bhogadh.
- I ndiaidh na cuairte, cuir litir bhuíochais chuig úinéir na talún chun cáilmheas a chothú do thurais sa todhchaí.

Áiseanna

- Cinntigh go bhfuil áiseanna scíthe m.sh. áit páirceála don bhus, leithris, láthair lóin, ar fáil. Cinntigh go bhfuil dóthain spáis ag an mbus le tarraingt isteach agus le hiompú. Seachain bóithre cúnga.

Measúnú Riosca

Ba cheart go mbeadh eolas ag na múinteoirí ar an láthair agus go ndéanfaid siad measúnú riosca roimh ré. Ba mhaith an rud é taifead scríofa den mheasúnú seo a choimeád mar thagairt. Fiú má dhéantar cuairt ar an láthair chéanna go rialta, caithfear measúnú riosca a dhéanamh gach uair le cinntiú nár athraigh an stádas sábháilteachta. Caithfear an measúnú riosca a athbhreithniú i rith an turais, go háirithe maidir le cúrsaí aimsire agus gnéithe eile ar nós ainmhithe, m.sh. ainmhithe dainséaracha (féach thíos).

Éadaí

Caith éadaí agus bróga atá feiliúnach don aimsir agus don sórt talún a bheidh i gceist.

- Léine, treabhsair scaoilte, geansaí te, anorac gealdhathach le cochall.
- Beidh forbhríste uiscédhíonach ag teastáil má bhíonn an aimsir fliuch.
- Ba mhaith an rud é buataisí siúil a bhfuil greim maith sna boinn a úsáid.
- Níl bróga spóirt feiliúnach ar láithreacha láibe.
- Má tá sruthán / locháin le trasnú, caithfear buataisí rubair a chaitheamh.

Garchabhair

- Ba cheart go mbeadh gach múinteoir inniúil ar gharchabhair bhunúsach a thabhairt.
- Ba cheart go dtabharfaí fearas lán garchabhrach ar gach turas, ar an mbus agus i mála droime.
- Ba cheart stoc na bhfearas garchabhrach a sheiceáil roimh gach turas, le cinntiú gur athlínadh iad.

Ainmhithe

Tógadh an chomhairle seo as na nósanna imeachta a mholann an tSeirbhís Páirceanna Náisiúnta & Fiadhúlra agus An Roinn Talmhaíochta. Seo a leanas achoimre ar an gcomhairle a thugtar i leith speiceas ar leith:

- **Eallach:** Ní bhíonn siad ionsaitheach de ghnáth ach bíonn siad fiosrach agus foléimneach. Bíonn dainséar i gcónaí ag baint le bó atá ag tál ar lao agus le tarbh. Nuair a bhíonn tú i bpáirc, fan gar d'imeall na páirce agus seachain nach sáinnítear tú in aghaidh balla aird nó fál dothreáite. Bí eolach ar bhealaí éalaithe. Is minic anois go gcuirtear tarbh isteach leis na ba i dtréad diúil – ní féidir iompar na n-ainmhithe seo a thuar. Ná caith éadaí geala ná éadaí fothramacha. Beir leat bata fada i gcónaí. Fan in aghaidh gaoithe ar eallach.
- **Madraí:** Glac leis nach bhfuil an madra oilte. Coinnigh d'aghaidh le madra bagrach agus tú ag cúlú ón limistéar atá á chosaint aige. Coinnigh siar uait é le bata, buatais (tabhair cic i dtreo bhrollach an mhadra) nó le haon rud eile atá agat i do lámh. Tabhair rud éigin dó le breith air. Bain triail as orduithe, “suigh” agus araile. Ná sín lámh oscailte le madra strainséartha riamh. **Ná hiompaigh do dhroim le madra strainséartha riamh.**

- **Capaill:** Is ainmhithe láidre, lúfara, ionsaitheacha uaireanta iad. Caith go séimh, seasmhach leo. Má bhíonn cluasa staile sínte siar, a chuid fiacra agus gealacáin na súl le feiceáil, seans maith go bhfuil sé ionsaitheach. Bíonn greim capaill pianmhar ach d'fhéadfadh cic capaill bheith marfach. Uaireanta smachtóidh buille ar shrón an chapaill an ionsaitheacht, ach is fearr go mór cúlú as an bpáirc chomh tapa agus is féidir.
- **Muca / Caoirigh / Gabhair:** Bíonn greim muice pianmhar agus tromchúiseach. Tugann reithe agus pocán poc. Is féidir iad a shraonadh le cic nó buille de bhata ach is fearr go mór cúlú as an bpáirc chomh tapa agus is féidir, ag coimeád súile ar an ainmhí i gcónaí.
- **Fianna:** uaireanta bíonn fianna ceansaithe / leathceansaithe ionsaitheach. Bíonn carrianna faoi reitheadh colgach. Fág an ceantar má thagann siad i do threo.
- **Éanlaith:** lonsóidh geabhróga agus faoileáin áirithe tú ón aer má thagann tú gar don nead. Is féidir leo craiceann an chinn a chneá. lonsóidh ealaí agus géanna áirithe tú má thagann tú gar don nead. Buailfidh siad tú lena sciatháin.
- **Broic, Sionnaigh:** Má theanntaítear iad, is féidir leo greim tromchúiseach a bhaint as duine. Cúlaigh!
- **Beacha, Foichí agus Feithidí eile:** Ní bhíonn ga beiche / foiche dainséarach de ghnáth, ach amháin má bhíonn íogaireacht phearsanta ag an duine don nimh, nó má bhíonn an ga ar an scornach nó taobh istigh den bhéal. Coimeád treoracha scríofa agus cógas cuí san fhearas garchabhrach maidir le deighleáil le duine hipiríogair. Má leagtar cuasnóg beach / foiche nó má ionsaíonn saithe tú, fág an ceantar chomh tapa agus is féidir, agus clúdaigh d'aghaidh le do lámha / le ball éadaigh.

Bí cinnte

- go ndeir tú le bord bainistíochta na scoile roimh ré go mbeidh an turas ar siúl.
- go ndeir tú le príomhoide na scoile roimh ré go mbeidh an turas ar siúl.
- go dtugann tuismitheoir gach dalta cead i scríbhinn.
- go bpléann tú cúrsaí / rioscaí / fadhbanna sábháilteachta le comhghleacaí roimh ré.
- go ndéanann tú obair chuí a phleanáil, i gcomhthéacs na talún / na haimsire.
- go gcaitheann tú éadaí ard-infheictheachta.
- go mbíonn tú eolach ar chúrsaí sláinte (titeamas, diaibéiteas, asma, fiabhras léana, riocht ailléirgeach agus araile) a chuirfeadh isteach ar an turas.
- go n-iarrann tú ar thuismitheoirí cabhrú leat ar an turas.
- go ndéanann tú cinnte de go n-iompraíonn na mic léinn iad féin mar is cóir.
- go gcuireann tú na daoine fásta i bhfeighil ar ghrúpa beag an duine, agus go bhfanann na grúpaí le chéile.
- go dtugann tú eolas teagmhála thuismitheoirí na mac léinn leat.
- go gcomhaireann tú na mic léinn gach uair a athraíonn tú suíomh.
- go mbíonn am agaibh sos a ghlacadh chun scíth a ligean / dul ag an leithreas / bia nó deoch a fháil.
- go mbíonn tú eolach ar fhaisnéis na haimsire, agus go bhfillleann tú má éiríonn an aimsir go dona go tobann.
- go dtuigeann tú cad ba cheart a dhéanamh i gcás éigeandála (tinneas, timpiste, drochaimsir, dorchadas).

- go mbeireann tú leat fearas beag garchabhrach agus go bhfuil tú in ann é a úsáid.
- go mbeireann tú leat fón póca a bhfuil raon clúdaigh maith ann.
- go n-iarrann tú, roimh ré, cead dul isteach ar thalamh phríobháideach.
- go gcuireann tú ceist roimh ré faoi ainmhithe dainséaracha.
- go mbaineann tú úsáid as eolas áitiúil faoi bhealaí rochtana agus faoi ghuaiseanna gan choinne, m.sh. toibreacha ceilte.
- go mbíonn tú an-aireach nuair a bhíonn tú ag siúl ar bhóithre tuaithe.
- go dtugann tú do d'aire comharthaí rabhaidh – tá siad ann le cabhrú leat.
- go mbíonn tú san airdeall ar thine de shaghas ar bith, go háirithe in aice le coillte.
- go bhfágann tú an áit láithreach má thugann duine ionsaitheach aghaidh ort.
- go gcloíonn tú le rialacha caomhnaithe.
- go gcuireann tú an bus in áirithe agus go ndéanann tú na socruithe a chinntiú leis an gcomhlacht ar an lá roimh an turas.

Bí cinnte

- nach dtéann tú ar an turas gan teachtaireacht (agus léarscáil, más féidir) a fhágáil faoin am fillte agus suíomh an turais.
- nach ndéantar aon dochar (dreapadh thar bhallaí / geataí a fhágáil ar oscailt / barra a scrios / cur isteach ar ainmhithe).
- nach gcuirtear isteach ar phlandaí ná ar ainmhithe.
- nach bhfágtar bruscar i bhur ndiaidh – ná fág tada i bhur ndiaidh ach lorg na coise.
- nach ndéantar dochar ar bith don láthair seandálaíochta (poill a thochailt / fásra a tharraingt aníos / clocha a leagan).
- nach dtugtar cead d'éinne pasáistí / tolláin / uaimheanna fothalamh a iniúchadh.
- nach dtéann éinne isteach i bhfoirgneamh baolach.
- nach gcuireann aon duine isteach ar inneallra.
- nach bhfágtar feithiclí in áiteanna ina mbeadh siad mar bhac ar gheataí, ar fheirmeacha, ar mhodhanna rochtana ar bith.
- nach dtéann tú isteach ar fheirm má bhíonn madra leat, fiú má tá an madra ar iall.
- nach mbíonn tú faoi bhrú ama. Bain taitneamh as an eispéaras. Is fearr dóthain ama a chaitheamh ar shuíomh nó dhó, ná bheith ag rith ó shuíomh go suíomh.

Rangú

ARCHAEOLOGY
time in transition

ITS ABOUT TIME 2

Tugtar téarmaí cineálacha seandálaíochta, m.sh. mainistir, caisleán, sna téarmaí uile. Tá rangú níos beaichte le fáil orthu in **www.archaeology.ie**. Beidh na samplaí a leanas cuiditheach nuair a bhíonn cineálacha séadchomhartha á lorg sa bhunachar sonraí.

Nuair atá ainm / teideal an tséadchomhartha mar an gcéanna leis an rangú, ní thugtar iad, de ghnáth.

Ailíniú Liag / Cloiche

Sraith ghallán

Baile Meánaoiseach

Baile stairiúil

Baile Múrtha

Baile stairiúil

Cóir Chosanta Baile – geata baile mhóir

Cóir Chosanta Baile – geata uisce

Cóir Chosanta Baile – túr múrach

Cóir Chosanta Baile – urdhún

Caisleán

Caisleán - caisleán saoirseachta
Angla-Normannach

Caisleán - créfort fáinneach

Caisleán - créfort fáinneach agus bábhún

Caisleán - móta

Caisleán - móta agus bábhún

Caisleán - neamhrangaithe

Caisleán - teach halla

Caisleán - túrtheach

Caisleán gan daingean

Caisleán - caisleán saoirseachta
Angla-Normannach

Carn

Carn – carn adhlactha

Carn – carn ar thaobh bealaigh

Carn – carn gathach

Carn – carn fáinneach

Carn - carn teorann / carn críche

Carn – carnán réitigh

Carn – carnchiorcal

Carn – neamhrangaithe

Ciorcal Liag

Ciorcal Liag – múrtha

Ciorcal Liag – cúig liag

Ciorcal Liag – il-liagach

Créfort Fáinneach

Caisleán - créfort fáinneach

Daingean

Caisleán - caisleán saoirseachta
Angla-Normannach

Diméin

Fialann

Gné den tírdhreach deartha

Teorainn fialainne

Tírdhreach deartha – ascaill

Tírdhreach deartha – baois

Tírdhreach deartha – ciorcal crann

Tírdhreach deartha – grianán

Tírdhreach deartha – loch ornáideach

Tírdhreach deartha - teach tae

Tírdhreach deartha – túirín radhairc

Droichead

Droichead

Droichead lindéar

Dún ceann tíre

Dún ceann tíre - ar an gcósta

Dún ceann tíre - intíre

Dún Réaltchruthach

Daingean

Urdhún

Eaglais

Eaglais mheánaoiseach

Eaglais Rómhánúil

Feart

Feart - feart babhlach / tulach bhabhlach

Feart - feart céimnithe

Feart - feart díge

Feart - feart múrtha

Feart - feart tuama

Feart - feart fáinneach / tulach fháinneach

Feart - feart locháin

Feart - neamhrangaithe

Fulacht fia

Dumha dóite

Fulacht fia

Imfhálú Ciorclach

Imfhálú

Longphort

Imfhálú (fo-rang Lochlannach)

Lonnaíocht

Ardán lonnaíochta
Clachan
Lonnaíocht thréigthe – meánaoiseach

Lonnaíocht Cré- umhaoise

Féach faoi ‘Lonnaíocht’

Mainistir na Luath-Chríostaíochta

Áras eaglasta
Imfhálú eaglasta
Láthair eaglasta

Mainistir mheánaoiseach

Teach rialta – Bráithre Agaistíneacha
Teach rialta – Bráithre Cairmilíteacha
Teach rialta – Bráithre Doiminiceacha
Teach rialta – Bráithre Proinsiasacha
Teach rialta – Canónaigh Agaistíneacha
Teach rialta – Canónaigh Bhána
Teach rialta – Fratres Cruciferi
Teach rialta – Manaigh Bhenedicteacha
Teach rialta – Manaigh Chistéirseacha
Teach rialta – Manaigh Chlúiniacha
Teach rialta – Manaigh d’Ord Tiron
Teach rialta – Mná rialta Agaistíneacha
Teach rialta – Mná rialta Agaistíneacha,
ó Arrouaise
Teach rialta – Mná rialta Benedicteacha
Teach rialta – Mná rialta Cistéirseacha
Teach rialta – Mná rialta Proinsiasacha
Teach rialta – neamhrangaithe
Teach rialta – Ord Naomh Tomás d’Acon
Teach rialta – Ridirí de Spidéilíirí
Teach rialta – Teimplóirí
Teach rialta – Tríú hOrd Proinsiasach Rialta
Teach rialta – Tríonóideacha

Móta

Caisleán – Móta

Móta agus Bábhún

Caisleán - Móta agus Bábhún

Muileann

Coimpléasc muilleoireachta
Muileann - arbhar
Muileann - buaileadh
Muileann - cadás
Muileann - cardáil
Muileann - éadach

Muileann - líon
Muileann - páipéar
Muileann – púdar gunna
Muileann - muileann spád
Muileann - neamhrangaithe
Muileann – olla
Muileann - sábhadoireacht
Muileann - tuaradh
Muileann - úcaireacht

Muileann Tóin le Talamh na Luath-Chríostaíochta

Muileann uisce ingearach
Muileann uisce – muileann tóin le
talamh
Muileann uisce – neamhrangaithe

Ráth / Lios

Ráth / Lios – Caiseal
Ráth / Lios – Ráth / Lios

Teach

Teach – 16ú /17ú haois
Teach – 18ú /19ú haois
Teach – 20ú haois
Teach – An Chré-umhaois
Teach – an Iarannaois
Teach – An Luath-Mheánaois
Teach – dáta neamhchinntithe
Teach – dúchasach
Teach – Lochlannach /
Gael–Lochlannach
Teach – meánaoiseach
Teach – neoliteach
Teach – réamhstairiúil
Teach – teach daingnithe

Teach a bhfuil Fráma Adhmaid air

Teach – meánaoiseach

Teach Cré-umhaoise

Féach faoi ‘Teach’

Teach Meánaoiseach Uirbeach

Teach - meánaoiseach

Tiníl

Tiníl – aol

Tobar beannaithe

Láithreán deasghnátha – cloch bheannaithe /
cloch naoimh

Láithreán deasghnátha – crann /
tor beannaithe

Láithreán deasghnátha – tobar beannaithe

Tuama Cúirte

Tuama meigiliteach - tuama cúirte

Tuama Dingeach

Tuama Meigiliteach – tuama dingeach

Tuama Meigiliteach

Tuama Meigiliteach - neamhrangaithe

Tuama Meigiliteach – tuama cúirte

Tuama Meigiliteach – tuama dingeach

Tuama Meigiliteach – tuama pasáiste

Tuama Meigiliteach – tuama ursanach

Tuama Pasáiste

Tuama Meigiliteach – tuama pasáiste

Tuama Ursanach

Tuama Meigiliteach – tuama ursanach

Túrtheach

Caisleán - túrtheach

Gluais na dTéarmaí

ARCHAEOLOGY
time in transition

ITS ABOUT TIME 2

Tá téarmaíocht dá cuid féin ag an tSeandálaíocht, mar atá ag gach disciplín. Uaireanta, bíonn sé deacair í a thuiscint. Tugtar gluais bhunúsach anseo ar fhocail ar leith a úsáidtear sa téacs.

Tá eolas breise ar théarmaí ar fáil san *Eolaire Gairid ar Shéadchomharthaí agus ar Dhéantúsáin..*

A

Ab: An t-uachtarán fireann ar chomhthionól manach in abtheach / i mainistir.

Abtheach / Mainistir: Na foirgnimh ina mbíonn cónaí ar chomhthionól manach faoi stiúir aba nó comhthionól ban rialta faoi stiúir bhan-aba.

Achtanna na Séadchomharthaí Náisiúnta (1930 – 2004): Tugann na hAchtanna seo caomhnú agus cosaint do shéadchomharthaí náisiúnta agus d'ábhair sheandálaíochta in Éirinn.

Adhlacadh Ciste: Adhlacadh ón gCré-umhaois inar cuireadh corp fillte, ar a thaobh, in uaigh leacthaobhach (ciste) sa talamh.

Adhlacadh Poill: Adhlacadh Cré-umhaoiseach inar cuireadh an corp créamtha i bpoll. Cuireadh soitheach cré-earra isteach leis an gcorp go hiondúil.

Aghaidh starrach: Starr beag i lár aghaidh an fhoirgnimh. Chomh hard leis an bhfoirgneamh. Feidhm mhaisithe aige. Gné choitianta i dtithe móra nuachlasaiceacha.

Áirse: Leagan amach cuarach (go hiondúil) ar chlocha a thógtar os cionn oscailte, atá féintacaithe.

Áirse Theascánach: Áirse ina bhfuil níos lú ná leathchiorcal.

Aiséiteach: Féin-airíonacht dhian an tsaoil mhanachúil.

Albergues: Brúnna na n-oilithreach ar an gCamino de Santiago i dTuaisceart na Spáinne. Siúlann na hoilithrigh ar Bhealach San Séamas ó na Piréiní go dtí Santiago de Compostela.

Antae: Starrtha ar bhallaí cinn séipéil Luath-Chríostaí. Ceaptar gur léiriúchán cloiche iad ar ghné a bhí tipiciúil i séipéal adhmaid.

An Athbheochan: Athbhreith na healaíne Claisicí agus an léinn san Eoraip ón 15ú céad ar aghaidh. Ní raibh Éire faoi anáil na hAthbheochana go díreach ach bhí tionchar le feiceáil faoin 16ú céad déanach.

Athbheochan Ghotach: Athchruthú ar ailtireacht Ghotach ag deireadh an 18ú céad agus sa 19ú céad.

B

Bá: Aonad ingearach d'fhoirgneamh; tógtha go siméadrach; sraitheanna fuinneog go hiondúil agus doras, b'fhéidir, ag leibhéal na talún.

Bábhún (Bailey): Imfhálú ceangailte le móta.

Bábhún (Bawn): Imfhálú cosanta ceangailte le túrtheach. Tugtar 'balla bábhúin' ar an mballa a imfhálaíonn é.

Báfhuinneog: Fuinneog a ghobann amach.

Bailiúchán Comparáideach: Máistirbhailiúchán de shamplaí aitheanta a úsáidtear mar thagairt. Mar shampla, cuirtear cnámha ainmí a fuarthas i dtochailt seandálaíochta i gcomparáid le máistirshampla de chnámha.

Balastar: Sraith colún gearr a thugann tacaíocht do ráille agus a dhéanann balastráid ar an mbealach sin.

Balla Spallaí: Balla déanta de chlocha garbha neamhoibrithe.

Ballán: Úsáideann seandálaithe an téarma 'ballán' do na loig / báisíní a gearradh i lomán carraige / i mbolláin / i gclocha beaga iniompartha. Ní fios cén fheidhm a bhí leo go díreach, ach tá baint ag a lán díobh le láithreacha eaglasta luatha.

Ban-ab / Máthairab: An t-uachtarán baineann ar abtheach / ar mhainistir.

Baois: Foirgneamh a tógadh mar shuntasán – gné choitianta i ndiméinte tuaithe an 18ú agus 19ú céad.

Barbacán: Foirgneamh chun tosaigh a tógadh chun geata caisleáin nó geata baile mhúrtha a chosaint.

Barda: Clós cosanta caisleáin.

Barrghréas: Gné ornáideach ar bharr binne.

Barra tarraingthe: Barra adhmaid ar an taobh istigh de dhoras / d'fhuinneog a shleamhnaíonn siar chun an doras / an fhuinneog a dhaingniú. Coimeádtar é i soicéad domhain le hais na hoscailte nuair nach mbíonn sé á úsáid.

Bartasán: Starr ar chúinne túrthí, ag barr an chúinne nó leathbhealaigh síos, a bhfuil oscailt ina bhun. Scaoil nó chaith cosantóirí rudaí anuas ar ionsaitheoirí tríd an oscailt.

Batar: Spréitear cos an bhalla i bhfoirgnimh mheánaoiseacha, go háirithe caisleáin.

Beannach: Díon a chríochnaíonn ar phointe ar na taobhanna gearra ach nach gcríochnaíonn ar phointe ar na taobhanna fada.

Boghta: Síleáil stuach chloiche.

Boghta Bairille: Boghta cloiche ar a bhfuil próifíl leanúnach leathchiorclach.

Boghta Easnach: Boghta le heasnacha ar íochtar an dromchla.

Brac: Brac snoite, i bhfoirm scrolla go minic, ar aghaidheanna traidisiúnta siopaí mar fhráma ar an ainmchlár.

Bráthair bocht: Ball d'ord déirce. Ba iad na Proinsiasaigh, na hAgaistínigh, na Doiminicigh agus na Cairmilítigh na príomhoird dhéirce in Éirinn sna Meánaoiseanna.

Breochloch: Grianchloch dhúliath chrua a fhaightear ina meallta in aolchloch agus i gcaile. Nuair a bhristear í, bíonn faobhar an-ghéar uirthi. Ba í an bhreochloch an príomhábhar a úsáideadh chun sceana, reanna saighde, barra sleánna, scríobairí agus araile a dhéanamh sa Chlochaois.

Bró Rothlach: Féach Cloch Bhró.

Buirg: Baile meánaoiseach a fuair cairt oifigiúil ón Rí / duine dá huaisle / easpag. Thug an chairt cearta agus dualgais áirithe don buirg.

Burgaire: Úinéir talún i mbuirg mheánaoiseach; ba leis ceapach bhurgáiste. A chearta cumhdaithe i gcairt na buirge. Thogh na burgairí an méara agus an chomhairle (burgairí eile) chun an baile a riaradh.

C

Cairt: Doiciméad dlíthiúil a chruthaigh baile agus a leag amach rialacha an bhaile. Tugadh 'buirg' ar bhaile a raibh cairt aige. In Éirinn na Meánaoiseanna, thug an Rí / duine de na tiarnaí móra / easpag an chairt don buirg. Thug an chairt cearta áirithe agus cosaint don bhaile; d'íoc an baile cánacha.

Caiseal: Ráth / lios déanta de bhallarach cloiche singile.

Canta: Píosa cúng adhmaid – cuid de thaobh bhairille, tobáin agus araile.

Caolach agus Dóib: Balla neamhualaithe – cuailí ingearacha, slata sailí agus fearnóige fite fuaite tríothu; cumhdach dóibe / cré air.

Carn: Mullóg chloch, mar chlúdach ar adhlacadh réamhstairiúil go minic.

Cath na Bóinne: An chéad ollchogadh i gCogadh an Dá Rí (1689 -91). Chloígh fórsaí Liam Oráiste fórsaí Shéamuis II ar 1 Iúil 1690. Lagaigh sé seo na Seacaibítigh Chaitliceacha go mór. Mar thoradh ar an gcogadh seo, chuaigh an Chinsealacht Phrotastúnach i dtreise agus tháinig athruithe ollmhóra ar struchtúir pholaitiúla agus shóisialta na hÉireann.

Ceapach bhurgáiste: Bhí ceapach bhurgáiste ag burgaire i mbuirg mheánaoiseach. Stráice caol fada talún - teach ar éadan na sráide, gairdín taobh thiar; ba mhinic gur shín siad chomh fada le balla an bhaile.

Ceathairfhíleach: Féitheach gréasoscailte – móitíf le ceithre mhaothán.

Címe: Áirse le cuar dúbailte, í cuasach agus dronnach. Coitianta in ailtireacht na hÉireann sa 15ú agus 16ú céad.

An Chinsealacht Phrotastúnach: An uasaicme talún ar leo formhór na hÉireann i ndiaidh Chogadh an Dá Rí. Thosaigh siad ag tógáil tithe móra ar a dtailte ó thús an 17ú céad.

Ciorcal Liag: Ciorcal de chlocha ingearacha – feidhm ceiliúrtha / deasghnátha aige; ón gCré-umhaois.

Clabhstra: Spás oscailte i lár mainistreach, cruinnbhealach thart air.

Clais: Díog a tochlaíodh mar chosaint thart ar imfhálú.

Clár Binne: Cláir adhmaid a cuireadh ar imill bhinne chun adhmaid dín a chosaint. Is minic iad a bheith maisithe go casta.

Clár um Láithreáin agus Shéadchomharthaí (CLS; SMR i mBéarla): Taifead reatha Shuirbhéireacht Seandálaíochta na hÉireann de na séadchomharthaí seandálaíochta aitheanta uile sa Stát (féach www.archaeology.ie).

Clár um Shéadchomharthaí agus Áiteanna (CSA): Léarscáileanna ar scálaí móra a thaispeánann suíomh na séadchomharthaí seandálaíochta aitheanta uile. Gabhann liosta leo. Tá cosaint dhlíthiúil ag na séadchomharthaí seandálaíochta uile atá ar an CSA (féach *Achtanna na Séadchomharthaí Náisiúnta*).

An Chlochaois: An tréimhse réamhstairiúil nuair a d'úsáid daoine uirlisí cloiche (Méisiliteach, Neoiliteach).

Cloch aiseach: Téarma a úsáideann seandálaithe don chloch mhaol ar an taobh thiar theas de chiorcal liag.

Cloch Bhró: Péire cloch chiorclacha lena meiltear arbhar. Tugtar an bhró ar an gceann íochtair atá ina stad. Tugtar cloch láimhe ar an gceann uachtair gluaiste. Casann cos adhmaid an chloch láimhe.

Cloch Gharbhéadain: Fásáil chloiche a thugann cuma gharbh don chloch. Úsáideadh é ar fhoirgnimh nuachlaisiceacha mar mhaisiúchán.

Cloch Shingil: Saoirseacht gan moirtéal ná nasc eile a úsáid.

Clocha Colbha: Clocha móra, ina luí ar a dtaobh, a chiorclaíonn imlíne iomlán dhumha / cairn agus a fheidhmíonn mar shainiú agus mar shraodbhalla.

Clocha Ursanacha: An dá chloch is airde i gcorcal liag. Bíonn siad ar an taobh thoir thuaidh den chiorcal. Marcálann siad an bealach isteach i gcorcal liag.

Clochar: I gcomhthéacs na meánaoiseanna, pobal reiligiúnach ar bith. Pobal ban rialta a bhíonn i gceist na laethanta seo.

Clóiséad: Garderobe nó leithreas a fholmhaíonn trí shloc sa bhalla isteach i ndraein nó i bpoll.

Cloglann: Struchtúr beag ina mbíodh cloigín/cloigíní; ar barr chúlhbhalla thiar an tséipéil.

Cófra Balla: Cófra / nideog suite i dtiús an bhalla.

Coimeádaí oidhreacht: Duine / clann (de shliocht an mhaoir oidhreacht, go minic) a raibh baint aige / aici le mainistir ársa, a raibh cúram taise naofa na mainistreach ar a (h)iontaobh, ó ghlún go glún.

Cóipeáil: Barr nó barrchaidhp ar bhalla, é claonta nó leibhéal. Feidhm: uisce báistí a chaitheamh uaidh.

- Coirbéal:** Starr cloiche a ghobann as balla mar thaca do shaileanna adhmaid nó lindéir.
- Coirbéalta:** Modh tógála chun díon a chur ar sheomra: forluítear cúrsaí cloch ar a chéile go dtagann siad le chéile ag barr. Sampla: an seomra adhlactha ag Sí an Bhrú.
- Cóiriú na bhfuinneog:** Leagan amach na bhfuinneog i bhfoirgneamh.
- Coirnis:** Múnlú maisithe ar bharr balla.
- Colbha:** Fráma saoirseachta ar dhoras / ar fhuinneog.
- Colún cuislithe:** Colún greanta le heitrí / cuislí ingearacha.
- Comhthéacs seandálaíochta:** An bunaonad taifeadta i dtochailt seandálaíochta.
- Cónocht:** Tarlaíonn an cónocht dhá uair sa bhliain, leathbhealaigh idir na grianstadanna.
- Córas Feodach:** Thug na Normannaigh isteach córas sóisialta agus polaitiúil a bhí bunaithe ar phátrúnacht ríoga.
- Corp na hEaglaise:** An phríomhchuid den eaglais, siar ón saingeal, a úsáideann an pobal.
- An Chré-umhaois:** An tréimhse ó 2,000 R.C. – 500 R.C., i ndiaidh na hAoise Neoilití agus roimh an Iarannaois. Príomhthréith: cré-umha, cóimhiotal de chopar agus stán, á thairgeadh chun uirlisí agus airm a dhéanamh.
- Creata Caoladóireachta:** Taca do bhoghta – cuireadh clocha an bhoghta ar mhataí caoladóireachta chun taca sealadach a thabhairt dóibh. Is saintréith Éireannach í seo ón 15ú agus 16ú céad (cláir adhmaid a d'úsáidtí de ghnáth mar thaca).
- Créfort:** Seádchomhartha déanta go hiomlán, a mhór nó a bheag, as cré.
- Créfort Fáinneach:** Sórt luath caisleáin mheánaoisigh – limistéar ciorclach / ubhchruthach / polagánach, múr cré agus cloiche á imfhálú; clais sheachtrach.
- Créfort Mótach:** Áitreabh cosanta Angla-Normannach - imfhálú dronuilleogach / cearnógach; múr á shainiú; díog leathan réthónach. Ó dheireadh an 13ú céad / luath sa 14ú céad.
- Creinil:** Oscailt i gcosaintí fiaclacha na bhforbhalláir ar chaisleáin. Tugann na cosaintí a thagann aníos (meirilí) cosaint agus scaoiltear trí na creinilí.
- Croslann:** Trasnú in eaglais chroschruthach, ar claonadh 90° ó chorp na heaglaise.
- Crua-earraí cré:** Sórt pota atá cruu agus neamh-thréscaoilteach mar gur bácáladh é ag teocht ard (1,150 – 1,300°C). Tugadh an sórt seo potaireachta isteach go hÉirinn sa tréimhse mheánaoiseach.
- Cruinnbhealach:** Siúlbealach thart ar thaobhanna clabhastra; clúdaíonn díon le balla é.
- Cúinní:** Clocha, iad mór agus deachruthach go hiondúil, a chruthaíonn cúinní foirgnimh.
- Cúlbhá:** Starr leathchiorclach ag ceann thoir eaglaise.
- Cumhdach:** Coimeádán a rinneadh go speisialta do thaise. Ábhair lómhara agus scothlómhara in úsáid go minic iontu; ceardaíocht den scoth. Cruth na taisce orthu uaireanta, m.sh. Scrín Lámh Laichtín Naofa.
- Cur i dtalamh:** Corp a chur in uaigh.
- Cúrsa:** Líne chothrománach shaoirseachta.
- Cúrsa sreinge:** Cúrsa cothrománach starrach cloiche ar aghaidh fhoirgnimh.

D

Daingean: Príomhthúr caisleáin.

Dátú Radacarbóin: Tá méid áirithe den iseatóp Carbón 14 i ngach rud beo. Ní chruthaíonn sé Carbón 14 a thuilleadh tar éis dó bás a fháil. Tá an t-iseatóp seo radaighníomhach. Mar sin, laghdaíonn an méid Carbón 14 atá sa rud marbh le himeacht ama. Is féidir aois gharbh a fháil tríd an Carbón 14 a thomhas. I dtoghailtí seandálaíochta, is ó rudaí cosúil le cnámha agus fíoghual is mó a fhaightear dátaí radacarbóin.

Deagánach: Cuidíonn sé leis an sagart ag an Aifreann.

Déantúsán: Aon rud iniompair a rinne, a mhúnlaigh nó a d'athraigh daoine fadó.

Deindreacroeolaíocht: Tugtar 'dátú fáinní crainn' air seo freisin. Bealach chun adhmaid (dair) a dhátú trí anailís a dhéanamh ar ghréasán fáis fháinní crainn.

Díon Gabhal Éadain: Díon claonta, a bhfuil claonadh ar gach taobh den díon.

Díthreabhach: Duine naofa a chónaíonn leis féin, gan comhlúadar an phobail.

Dolmain: Seanainm ar thuama meigiliteach.

Domhnach Chrom Dubh: Ceiliúradh traidisiúnta ar an Domhnach deiridh i mí Iúil. Sampla reatha is ea na mílte duine a théann suas Cruach Phádraig an lá sin. Is leagan Críostaí é de Lughnasa, féile dhia Ceilteach na gréine, Lugh. Ba thús an fhómhair é agus itheadh barra nua na bliana an lá sin. Le deireanaí, d'fhéach daoine air mar 'dheireadh an tséasúir ocraigh' agus d'ith siad béile de phrátaí nua an lá sin. Mar bhuaicphointe an lae, bhailigh an pobal le chéile ag láithreacha ar nós barr sléibhe, tobar beannaithe agus araile chun an lá a chaitheamh ar cheiliúradh comhchoiteann a dhéanamh.

Droichead Tógála: Droichead ar inse nó ar mhaighdeog ag doras caisleáin; is féidir é a ardú / a tharraingt siar chun daoine a chosc ar theacht isteach.

Droim: Barr nó rinn dín. Uaireanta cuireann tíleanna mullaigh béim ar an droim.

Dún: Daingniú / daingean.

Dún Ceann Tíre (Intíre agus Cois Cósta): Ceann tíre, ag gobadh isteach san fharraige nó mar chuid de shliabh / chnoc, a ndéantar cosaint air trí dhaingniú a thógáil trasna mhuineál an cheann tíre. An daingniú déanta de chré (clais agus múr) nó balla cloiche singile. Ní fios a ndáta go cruinn, ach ón Iarannaois nó an Ré Luath-Chríostaí.

Dún Cnoic: Imfhálú cosantach mór ar bharr cnoic ó dheireadh na Cré- umhaoise / An Iarannaois. Saintréith: Múr(tha) cosanta mór(a) ag timpeallú bharr an cnoic.

Dún Réaltchruthach: Ón 16ú céad in Éirinn. Daingean. Baineann an leagan amach réaltchruthach, agus na húrthúnta ag na huillinneacha, le cúrsaí ionsaithe airtléire / cosanta. Tógadh iad seo in ionad na gcaisleán cloiche traidisiúnta, a scriosadh gunnaí móra iad go héasca (féach Úrdhún).

E

Earraí criaga: Sórt potaireachta a bhácáiltear ar theocht íseal (1,000 – 1,200 °C). Toisc seo, bíonn an photaireacht póiriúil garbh. Earraí criaga amháin a fhaighimid i bpotaireacht réamhstairiúil na hÉireann.

Earraí uaighe: Earraí a cuireadh isteach in uaigh leis an gcorp. Go hiondúil, is earraí pearsanta iad m.sh. uirlisí, airm, bia a cuireadh ann d'aistear an duine mhairbh isteach sa saol eile nó mar ofrála do na déithe.

Easna: Banda leanúnach starrach ar an gcuid íochtarach de bhoghta. Is cuid de struchtúr an bhoghta iad na heasnacha.

An tÉirí Amach i nDeasumhain: D'éirigh Iarla Deasumhain, an tiarna ba chumhachtaí in iardheisceart na tíre, amach in aghaidh Choróin Shasana sa bhliain 1569. Ar deireadh, cloíodh fórsaí Deasumhain; maraíodh an tIarla sa bhliain 1583. Ghabh an Choróin tailte an iarla agus tugadh d'uaisle Shasana iad. Tugadh Plandáil na Mumhan air seo.

Eisléir: Fásáil chloiche ar bhalla ina mbíonn bloic chearnaithe chothroma déanta as clocha mínchríochnaithe.

F

Faghairt: Chuir potaire ábhar eile leis an gcré, m.sh. píosaí beaga grin, a chosc an pota ar chrapadh nó briseadh fhad is a bhí sé ag triomú sular bácáladh é ina soitheach ceirmeach.

Fardal Seandálaíochta: Liosta de, agus cur síos gairid ar, na séadchomharthaí seandálaíochta aitheanta uile i gceantar. In Éirinn, foilsíonn Suirbhé Seandálaíochta na hÉireann, An Roinn Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Aitiúil, na fardail seo ar bhonn contae.

Fardoras: Bíoma / cloch chothrománach a chuirtear os cionn oscailte / pasáiste.

Feanléas: Fuinneog os cionn an dorais; cruth fean air. Scaoil sé solas isteach sa halla taobh thiar den doras.

Feart: Adhlacadh ón gCré-umhaois nó ón Iarannaois atá clúdaithe le mullóg agus / nó atá timpeallaithe le clais agus múr ciorclach éadomhain. Is é an feart fáinneach an feart is coitianta in Éirinn.

Feart Fáinneach: Séadchomhartha adhlactha ón gCré-umhaois. Limistéar ciorclach (trastomhas 6-8 méadar); múr íseal cré thart air; clais / díog lasmuigh.

Féilte na gCeilteach: Roinn na Ceiltigh an bhliain ina ceithre chuid – Bealtaine, Lughnasa, Samhain agus Imbolg (Iú Feabhra). Tá na séasúir s'againne beagnach mar an gcéanna. Marcáladh na dátaí seo le deasghnátha agus le himeachtaí bliantúla; glacadh a lán de na hócáidí seo isteach san fhéilire Críostaí (féach Domhnach Chrom Dubh).

Féitheach: Obair ornáideach thrasnach chloiche i mbarr fuinneoige.

Fiagaithe Cnuasaitheoirí: Grúpaí leathfhánaíochta a rinne seilg ar ainmhithe fiáine d'fheoil agus a bhailigh sméara, torthaí, cnónna agus araile ó phlandaí.

Finistear: Oscailt i mballa d'fhuinneog nó do dhoras.

Foirgneamh dúchasach: Foirgneamh a tógadh i stíl na háite, le hábhair áitiúla, de réir traidisiúin thógála áitiúil.

Forbhallaí: Na cosaintí fiachla ar bharr bhallaí caisleáin. Tugann na cosaintí a thagann aníos (meirilí) cosaint agus scaoiltear trí na hoscailtí.

Fríos: An chuid lárnach den taibhléadan, idir an imchásáil agus an choirnis.

Fríoitha: Na déantúsáin a fhaightear i rith tochailte seandálaíochta.

Fuinneog Cháisminte: Fuinneog a raibh a cuid insí ar an taobh.

Fuinneog Ghléstoír: Fuinneog ard os cionn na stuaraí i gcorp an tséipéil.

Fuinneog Chaol: Fuinneog ard chaol aon-léis; i dtaobh-bhallaí eaglaise go minic.

Fuinneog Oiriall: Báfhuinneog a ghobann amach ó urlár uachtarach.

Fuinneog Veinéiseach: Fuinneog thrípháirteach, ina mbíonn an chuid láir níos leithne agus stua uirthi; lindéir réidhe ar na taobhoscailtí.

Fulacht Fia: Seanáiteanna cócaireachta; go minic ar thalamh riascach / ar thalamh fhliuch / in aice locha / in aice srutháin. Ón gCré-umhaois.

G

Gallán: Cloch aonair ingearach a sheasann léi féin. Ó thréimhsí éagsúla / feidhmeanna éagsúla acu. Roinnt acu mar chomhartha ar adhlacthaí réamhstairiúla; feidhm cheiliúrtha / chomórtha ag roinnt eile. A bhformhór ón gCré-umhaois.

Na Géanna Fiáine: Ainm a tugadh ar na SeanGhaeil agus na SeanGhaill (de stoc Normannach) a thréig Éire i ndiaidh Cogadh an Dá Rí.

Geata Crochta: Gríl iarainn a shleamhnaíonn suas síos i sliotáin i dtaobh gheata an dorais, mar chosaint bhreise.

An Ghluaiseacht Rómhánúil: Gluaiseacht ealaíonta, liteartha agus intleachtúil a tháinig chun cinn i rith na Réabhlóide Tionsclaíche ag deireadh an 18ú / go luath sa 19ú céad, mar fhreagairt ar an Réabhlóid. Chuir an Ghluaiseacht i gcoinne Clasaicis dhocht an 18ú céad luath. Chruthaigh sí suim nua sa tréimhse mheánaoiseach agus meas ar an dúlra.

Gné sheandálaíochta: Téarma ar eilimintí leithleacha a fhaightear i rith tochailte .i. lorg cuaille, tinteán, trinse sliotáin agus araile.

Gotach: Stíl ailtireachta sna Meánaoiseanna – áirsí rinneacha, boghtaí easnacha, tacaí eitle agus araile. Tugadh isteach go hÉirinn í ag tús an 13ú cead.

Greille: Greille oscailte miotail, ar inse, a thugann cosaint don doras. Gné choitianta i dtúrtheach.

Grianstad: Tarlaíonn sé faoi dhó sa bhliain, nuair is mó a bhíonn ais an Domhain claonta i dtreo na gréine / ar shiúl ón ngrian. Ar an ábhar sin, soilsíonn an ghrian ar na foircinn is faide ó thuaidh / ó dheas uaithi.

H

Ha Ha: Trinse atá faoi leibhéal na talún, balla ingearach cloiche ar thaobh amháin de, thart ar thailte tí mhóir. Choimeád sé na fianna san fhialann siar ón teach, gan cur isteach ar an radharc ón teach.

I

An Iarannaois: An tréimhse dheiridh den réamhstair. Tháinig iarann chun cinn mar ábhar uirlise agus airm in ionad cré-umha. Thosaigh an Iarannaois in Éirinn thart ar 500 R.C. agus lean sí go dtí teacht na Críostaíochta.

Iarmheánaiseach: An 17ú céad, in Éirinn.

Imbhalla: An balla seachtrach ar chaisleán meánaoiseach; is minic a bhíonn túir mhúracha agus geata daingnithe air. Tugtar balla bábhúin ar imbhalla túrthí.

Imchásáil: Fráma maisiúil ar dhoras nó ar fhuinneog.

Imeacht na nIarlaí: Ainm coitianta ar imeacht Aodh Uí Néill (Iarla Thír Eoghain) agus Ruairí Uí Dhomhnaill (Iarla Thír Chonaill), sa bhliain 1607. Éascaíodh Plandáil Uladh dá barr.

Ingearchló: Eádan foirgnimh.

Inneall léigir: Tabhall ollmhór a úsáideadh i rith na meánaoiseanna chun teilgeáin (clocha móra go hiondúil) a chaitheamh in aghaidh bhallaí caisleáin.

L

La Tène: Stíl ealaíne a bhain leis na Ceiltigh. Coitianta san Iarannaois dhéanach; tionchar mór aici ar ealaín Luath-Chríostaí.

Lavabo: Báisín uisce / áit níocháin i mainistir mheánaoiseach; suite gar don doras isteach sa phroinnteach.

Leac Chrosghreanta: Leac réidh a bhfuil cros greanta inti. Ón tréimhse Luath-Chríostaí (féach Meánaoiseach).

Leac Mhullaigh: Leac réidh cloiche mar chuid den díon ar thuama meigiliteach.

Léas: An chuid den fhuinneog trína dtagann an solas isteach.

Lios / Ráth: Créfort ciorclach. Tochlaíodh clais sheachtrach agus caitheadh isteach an chré a tochlaíodh, taobh istigh den chlais chun múr a chruthú. Bhí an t-áitreabh feirme taobh istigh den imfhálú. Is sainséadchomharthaí Éireannacha iad seo. Tógadh iad sa ré Luath-Chríostaí. (Féach *Caiseal*)

Lochlannach-Ibeirneach: Téarma a úsáidtear maidir le lonnaíochtaí Lochlannacha in Éirinn sa 10ú agus 11ú céad.

Lochlannaigh: Lucht farraige ó na Críocha Lochlannacha a rinne ionsaí, trádáil agus lonnaíocht ar chóstaí na hEorpa Thuaidh agus níos faide i gcéin, ón 9ú céad go dtí an 11ú céad.

Longfort: Bunáit dhaingnithe Lochlannach ar an gcósta / ar abhainn. Uaireanta d'fhás siad seo go raibh siad ina lonnaíochtaí buana.

Lorg Cuaille: Poll a tochlaíodh do chuaille adhmaid. Ba theicníc choitianta í seo i gcúrsaí tógála ón ré réamhstairiúil go dtí na meánaoiseanna. Nuair a imíonn foirgneamh as radharc go hiomlán, ní bhíonn rian de fágtha go minic ach na loirg chuaille.

Luath-Chríostaí: Tréimhse na gcéadta luath-Chríostaí in Éirinn (c. 5ú céad – 10ú céad). Tugtar an Tréimhse Mheánaoiseach Luath ar an tréimhse seo freisin.

Lughnasa / Lúnasa: Seanfhéile Cheilteach an fhómhair. Á ceiliúradh thart ar an 1ú Lúnasa. Tagann Lughnasa ó ainm an dia 'Lugh' agus 'násad' – tionól. (Féach *Domhnach Chrom Dubh*.)

M

Maide Balla: Maide adhmaid a leagadh go cothrománach chun tacaíocht a thabhairt do ghiarsaí / admhaid dhín.

Mainistir: Áit chónaithe do phobal fear / ban a thíolacann iad féin don saol reiligiúnda. Coimeádann siad iad féin amach ón ngnáthphobal agus cleachtaíonn siad féin-diúltú.

Maintlín: Brat gairid a chaith oilithrigh thar a nguailí. Go minic, chaith siad suaithentais oilithreachta ann.

Maor: Oifigeach a bhí i bhfeighil ar chúrsaí tís i dteaghlach méanaoiseach nó bainisteoir eastáit / mainéir.

Maor oidhreachta: Duine a raibh smacht aige ar thailte ársa mainistreach, toisc oidhreachta.

Marc Airde: Marc snoite (léaráid) a dhéanann an tSuirbhéireacht Ordanáis; i bhfoirm chrobh préacháin; úsáidtear é chun pointe a mharcáil a bhfuil airde aitheanta os cionn na farraige aige, i gcomhthéacs an léarscáil sé orlach. Bíonn siad le feiceáil ar struchtúir chloiche go hiondúil, droichid, muilt, foirgnimh phoiblí.

Másailéam: Tuama clainne, é tógtha i gcruth eaglaise / teampaill. Tógadh formhór na gceann in Éirinn san 18ú / 19ú céad. Mionuaisle talún a thóg iad.

Meánaoiseach: Tagraíonn an téarma don tréimhse ó theacht na Normannach go dtí na Plandáilthe (12ú céad – 17ú céad). Le déanaí, úsáidtear an téarma Meánaoiseach Luath don tréimhse ó theacht na Críostaíochta go teacht na Normannach (5ú céad – 12ú céad), an tréimhse ar a nglaoití an Tréimhse Luath-Chríostaí.

Meigiliteach: Tagann an focal ón nGréigis – ciallaíonn ‘mega’ ollmhór agus ciallaíonn ‘lithos’ cloch. Úsáidtear an téarma seo i leith aon séadchomhartha (ón tréimhse Neoiliteach ar aghaidh) déanta de chloch(a) ollmhór(a).

Meiril: An chuid sholadach a thagann aníos ar na cosaintí fiaclacha ar bharr bhallaí caisleáin.

Méisiliteach: An Mheánchlochaois. In Éirinn c. 7,000 R.C. – 4,000 R.C.

Móta: Clais nó díog a líontar le huisce de ghnáth agus a chiorclaíonn caisleán.

Móta agus Bábhún: Caisleán luath. Múr cré claonard, maol; túr adhmaid ar barr. Clós nó bábhún ceangailte leis; an clós / bábhún ardaithe agus imfhálaithe ag múr agus clais, go minic. Thóg na hAngla-Normannaigh iad in Éirinn ag deireadh an 12ú / luath sa 13ú céad.

Muileann Tóin le Talamh: Buaileann uisce ó abhainn, ó shruthán nó ó fhuarán roth cothrománach an mhuilinn. Baineann a bhformhór le tús an 7ú céad go deireadh an 10ú céad.

Muilleán: Cuaille ingearach cloiche a scarann dhá léas i bhfuinneog.

Múnláil sileáin: Múnláil cloiche starrach os cionn an taobh amuigh d’fhuinneog / doras.

Múr: Droim nó mullóg imfhálaithe ithreach; is mar ghné chosanta a tógadh iad, de ghnáth.

Múr Cosanta: Múr cré nó balla cosanta.

N

Neoiliteach: An Chlochaois Nua. An tréimhse inar tháinig feirmeoireacht lonnaithe chun cinn in ionad fiagaíochta agus bailithe. In Éirinn c. 4,000 R.C. – 2,000 R.C.

O

Ofráil Mhóideach: Ofráil dheonach / gealltanais móideach mar chomhlíonadh ar mhóid / de réir móide.

Ogham: Córas ársa scríbhneoireachta i nGaeilge. Rinneadh scríobh trí 20 carachtar a mharcáil le fleasca comhthreomhara trasna ar / ar gach aon taobh de líne leanúnach, go minic, ar imeall cloiche ingearaí.

Oird: Sraith áirsí cuasaithe maisithe os cionn dorais.

Ord Corantach: Tríú hord na haitireachta claisicí. Duilleoga acantais agus duilliúr ornáideach eile snoite ar mhullaigh colún.

Ord Dórach: Céad ord na haitireachta claisicí. Mullaigh colún gan mhaisiú.

Ord Iónach: Dara hord na haitireachta claisicí. Scrollaí ar mhullaigh colún.

P

Pasáiste Múrach: Pasáiste i dtiús an bhalla.

Peidiméid: Gné thriantánach / leathchiorclach os cionn dorais / fuinneoige nó ar leibhéal an dín. Os cionn na haghaidh starraí, de ghnáth. Gné choitianta mhaisiúcháin den ailtireacht nuachlaisiceach.

Piléar Balla: Colún atá nasctha leis an mballa.

Piscina: Báisín ina bhfuil poll draenála chun fáil réidh leis an uisce a úsáidtear chun lámha an tsagairt / na soithí naofa a ní. Suite go hiondúil i gcuas i mballa theas an tsaingil, in aice na haltóra.

Plean Forbartha Contae: Leagann sé amach straitéis iomlán d'fhorbairt an chontae thar thréimhse sé bliana. Cuimsíonn an plean spriocanna maidir le cosaint séadchomharthaí seandálaíochta agus Struchtúir Chosanta.

Poill Phuitleoige: Na poill inar cuireadh na maidí cothrománacha scafalra a úsáideadh nuair a bhí foirgnimh á dtógáil sna meánaoiseanna. Aithnítear anois iad mar oscailtí beaga cearnógacha a théann an bealach ar fad trí bhalla foirgnimh mheánaoisigh.

Poll an Uafáis: Oscailt i mboghta os cionn phríomhdhoras an chaisleáin. Scaoileadh le hionsaitheoirí tríd an oscailt.

Poll lámhaigh: Starr cúng, ag barr an bhalla agus díreach ó cionn an doras isteach go túrtheach. Chaití diúracáin anuas ar ionsaitheoirí.

Poll lámhaigh adhmaid: Starr adhmaid ag barr an bhalla ar chaisleán. Chaití diúracáin anuas ar ionsaitheoirí.

Poll saíteáin: An poll a fhágtar sa talamh tar éis do sháiteán adhmaid lobhadh / tar éis saíteán adhmaid a bhaint amach (féach *Lorg Cuaille*).

Prióireacht: Teach reiligiúnda ar a raibh príoir i bhfeighil.

R

Ráth / Lios: Créfort ciorclach. Tochlaíodh clais sheachtrach agus caitheadh isteach an chré a tochlaíodh, taobh istigh den chlais chun múr a chruthú. Bhí an t-áitreabh feirme taobh istigh den imfhálú. Is sainséadchomharthaí Éireannacha iad seo. Tógadh iad sa ré Luath-Chríostaí. (Féach *Caiseal*)

Réamhstairiúil: An tréimhse roimh an gcéad taifead stairiúil. In Éirinn, roinntear an tréimhse réamhstairiúil i gceithre chuid – An Aois Mhéisiliteach, an Aois Neoiliteach, An Chré-umhaois agus an Iarannaois.

Rindreáil: An cumhdach seachtrach ar bhalla. Plástar aoil-ghainimh mar aon le leachtbhrat nó dóib cré / láibe is ea an rindreáil traidisiúnta – lig an dá shórt seo do na ballaí análú. Moirtéal stroighinbhunaithe a úsáidtear sa lá atá inniu ann ar bhallaí seachtracha.

Rómhánúil-Ibeirneach: Sórt ailtireachta eaglaise ón 12ú agus 13ú céad luath a cheanglaíonn gnéithe den stíl Rómhánúil Sasanach / Francach le stíleanna traidisiúnta na hÉireann.

Rothgharda: Cloch a ghobann amach ó chúinne foirgnimh chun é a chosaint ar dhamáiste ó chairteacha agus araile.

S

Sacraistí: Seomra in aice na heaglaise ina gcoimeádtar soithigh agus éide naofa.

Saingéal: An chuid thoir de shéipéal ina mbíonn an altóir.

Samhail: I gcas adhlacthaí na n-uaisle sa tréimhse mheánaoiseach, uaireanta cuireadh samhail shnoite den duine marbh os cionn an tuama.

Scairp: Fána ghéar; an chuid istigh de chlais / dhíog.

Scáthlán: Scáth adhmaid / cloiche taobh thiar agus taobh thuas den altóir; é maisithe go minic.

Scáthlán croise: Scáthlán ornáideach adhmaid / cloiche a scar an saingéal ó chorp na heaglaise meánaoisí.

Scáthlíne: Marcanna i gcruth torbáin ar léarscáileanna a thaispeánann fánaí géara (an chuid leathan ag an bpointe is airde). Taispeánann siad créfoirt agus imfháluithe.

Sclátra aimsire: Balla seachtrach a chlúdach le sclátaí mar chosaint ar an aimsir.

Sclavein: Léine fhada an oilithrigh, déanta go minic d'éadach garbh; cochall uirthi.

Scoilt saighead: Oscailt i mballa caisleáin trína bhféadfaí saighead a scaoileadh go héasca ó bhogha fada nó ó chrosbhogha / gunna láimhe a scaoileadh (níos déanaí).

Scriopa: Sparán / mála leathair bhoig; chaith oilithreach trasna a ghualainn é; bia, airgead, doiciméid agus araile ann.

Séadchomhartha seandálaíochta: Gné iarmharach ar an tírdhreach ar toradh é ar ghníomhaíocht dhaonna san am atá thart.

Seaimféar: An fiadhromchla a dhéantar nuair a ghearrtar taobh chearnógach fhuinneoige/dorais ar uillinn 45°. Feictear iad go minic ar fhoirgnimh mheánaoiseacha chloiche.

SeanGhaeil: Téarma a úsáidtear ag tagairt do na clanna móra Gaelacha (MacCárthaigh, Ó Briain, Ó Néill agus araile) a choimeád a gcumhacht agus a dtailte sa 15ú / 16ú céad ach a díbríodh i gcogaí an 17ú céad.

Seandálaíocht: Iniúchadh a dhéanamh ar na hiarsmaí fisiciúla a d'fhág daoine ina ndiaidh chun tuiscint a fháil ar na bealaí maireachtála a bhí acu fadó.

Seandálaíocht Stairiúil: Seandálaíocht na tréimhse stairiúla seachas réamhstairiúla. Le déanaí, úsáidtear an téarma maidir leis an 17ú céad ar aghaidh.

Sedilia: Suíochán don sagart, deagánach agus fodheagánach i rith an Aifrinn. Suite i mballa theas an tsaingil.

Seoirseach: Stíl nuachlaisiceach ailtireachta a bhain le Ré na Seoirsí (1714 – 1830).

Seomra Téite: An t-aon seomra i mainistir mheánaoiseach ina raibh teas; cosúil le seomra suite. Cead ag seanmhanaigh / manaigh bhreithe suí ann.

Sióthal Muinceach: Cré-earra Cré-umhaoiseach – imeall muinceach trom air. Cuireadh na potaí seo bun os cionn ar an luaithreach créamtha in adhlacadh poill.

Siúlán Barrbhalla: Siúlán taobh amuigh de dhíon, agus taobh thiar d'uchtbhalla caisleáin / eaglaise.

Sleamhán: Bailchríoch mhín chré ar dhromhcha shoithigh cré. Cuirtear air í sula mbácáiltear é.

Slige: Píosa photaireachta bhriste.

Soicéad cloiche: Cloch starrach a bhfuil poll inti d'inse uachtarach dorais. Saintréith túrthithe.

Sonnach: Fál adhmaid mar chosaint bhreise ar bharr múir chré.

Spallaí Randamacha: Saoirseacht chloiche a leagtar go randamach seachas i gcúrsaí rialta.

Sráid-dreach: An leagan amach atá ar fhoirgnimh ar an tsráid.

Sraith Ghallán: Trí (nó níos mó) chloch ingearacha ina seasamh gar dá chéile i líne dhíreach (a bheag nó a mhór) ar ais thoir thuaidh / thiar theas. Is dócha go raibh feidhm ceiliúrtha / deasghnátha / comórtha leo; ón gCré-umhaois.

Stíl Rómhánúil: Stíl ailtireachta, bunaithe ar an áirse leathchiorclach Rómhánach. Tugadh an stíl seo go hÉirinn sa 12ú céad. Tháinig an stíl Ghotach chun cinn ina ionad sa 13ú céad. (Féach *Rómhánúil-Ibeirneach*.)

Stíl Urnes: Ealaín Lochlannach ó dheireadh an 11ú céad, luath sa 12ú céad.

Stór / urlár: Deighilt chothrománach i bhfoirgneamh.

Stratagrafaíocht: Sraitheanna ábhar (strata) á gcomhthógáil go leanúnach ceann ar cheann. Go hiondúil, is é an ceann ar barr is nuaí agus an ceann ar bun is sine.

Struchtúr Cosanta: Struchtúr a ainmníonn an tÚdarás Áitiúil mar struchtúr suntasach maidir le hailtireacht, stair, seandálaíocht, ealaín, cultúr, eolaíocht, sochaí nó teicneolaíocht. Ainmníonn an tÚdarás Áitiúil iad ar Thaifead na Struchtúr atá faoi Chosaint (TSC; RPS i mBéarla) atá mar chuid dá Phlean Forbartha. Tá dualgas de réir an dlí ar úinéir nó áitritheoir struchtúir atá faoi chosaint, a chinntiú go gcaomhnaítear é.

Stuachreatlach: Creatlach sealadach adhmaid a thugann tacaíocht d'áirse nó do bhoghta fhad is atá an áirse á tógáil / an boghta á thógáil.

Stuara: Raon áirsí á n-iompar ar phiaraí nó ar cholúin.

Suirbhé Geoifisiceach: Úsáidtear í seo chun mapaí fodhromchla de ghnéithe seandálaíochta atá ceilte faoi thalamh a chruthú. Na modhanna suirbhéireachta geofisicí is mó a úsáidtear sa tseandálaíocht ná maighnéadaiméadair, méadair um fhriotaíocht leictreach, radar a théann trí thalamh (GPR i mBéarla) agus seoltacht leictreamaighnéadach. Nuair a bhíonn codarsnacht idir airí na ngnéithe ceilte agus an talamh mórthimpeall orthu, aithníonn an fearas suirbhéireachta na difríochtaí. Treoraíonn torthaí an tsuirbhé an tochailt trí chlaiseanna, ballaí, poill agus araile a aithint, cé nach féidir aon rian díobh a fheiceáil ar chor ar bith ar dhromchla na talún. Feictear na ngnéithe seo go minic ar an gclár teilifíse '*Time Team*'.

An tSuirbhéireacht Ordanáis: Bunaíodh Oifig na Suirbhéireachta Ordanáis in Éirinn sa bhliain 1824 chun suirbhé den tír iomlán a dhéanamh. Bhí gá leis an eolas seo chun luachálacha talún a nuashonrú do chúrsaí cánach. Bhí suirbhé (ar scála 6 orlach: 1 míle) déanta ar an oileán iomlán faoin mbliain 1846. Ba í Éire an chéad tír ar domhan a ndearnadh suirbhé uirthi ar scála chomh mion leis sin.

Suntasán: Teach samhraidh, túirín radhairc nó a leithéid, suite in áit cheannasach a bhfuil radharc maith uaithe. Gné choitianta i ndiméinte tuaithe.

T

Taca: Meall mór saoirseachta ag gobadh amach ó bhalla / tógtha le balla chun tacaíocht agus láidreacht bhreise a thabhairt.

Taca eitilte: Taca nach bhfuil soladach. Gné choitianta san ailtireacht Ghotach.

Taibhléadan: An chuid uachtarach d'fhoirgneamh claisiceach; suíonn an taibhléadan ar cholúin / ar cholúnra.

Taisce: Bailiúchán déantúsán a cuireadh i bhfolach d'aon ghnó agus a dtángthas air trí thaisme, m.sh. Taisce Dhoire na bhFlann.

Taise: larsmaí duine / ruda a bhain le duine a chreidtear go bhfuil airí speisialta acu/aige, go hiondúil chun tinneas a leigheas.

Teach ar Chreat Adhmaid: Tógadh a lán tithe ar chreat adhmaid sna meánaoiseanna.

Teach daingnithe: Teach cloiche – an trasdul idir an túrtheach agus an teach mór gan daingniú. Gnéithe áirithe den chaisleán iontu – bartasáin, finisteair ghunna; níos mó fuinneog agus i bhfad níos mó tinteán ná mar a bhí sna caisleáin. Ón tréimhse c.1580 – c.1650 A.D.

Teach margaidh: Foirgneamh ina raibh stuara oscailte ag leibhéal na talún. Ba é an teach margaidh lárionad an mhargaidh / an aonaigh. I lár an bhaile de ghnáth. A bhformhór ón 18ú céad. Seomra cruinnithe mór ar an gcéad urlár.

Teach Screaptra: Seomra i mainistir mheánaoiseach ina ndearna manaigh lámhscríbhinní a chóipeáil.

Tíleanna mullaigh cíoracha: Tíleanna ornáideacha ceirmeacha ar mhullach dín.

Tobar Beannaithe: Tobar / fuarán a bhfuil cumhachtaí leighis ag a chuid uisce, dar leis an mbéaloideas. Déantar cuairt orthu ar ócáidí speisialta nó ar laethanta patrúin. Baint ag tobar le naomh ar leith.

Tosca anaeróbacha: Easpa ocsaigine, mar a tharlaíonn i dtosca síorfhliucha seasta, a choscann baictéir ar fhás. Mar sin, caomhnítear ábhair orgánacha ar nós leathair, adhmaid, éadaigh agus araile.

Tochailt seandálaíochta: Gnéithe agus déantúsáin folaithe san ithir a bhaint amach, a thaifeadadh, a chaomhnú agus a léirmhíniú ar mhodh córasach.

Transam: Balla cothrománach cloiche a roinneann fuinneog.

Trasghearradh seandálaíochta: Trasghearradh ar ghné sheandálaíochta a thaispeánann a stratagrafaíocht.

Trasnú: An spás lárnach ag aomhal coirp, saingil agus croslainne i séipéal croschruthach.

Treabúiséad: Inneall léigir meánaoiseach a úsáidtí chun diúracáin (carraigeacha móra go hiondúil) a chaitheamh le ballaí an chaisleáin, nó a theilgean tharstu. D'fheidhmigh sé ar phrionsabal luamhánachta, mar a oibríonn tabhall. Thug frithmheáchan fórsa dó.

Tríchósóg: Dearadh Ceilteach ina nasctar trí mhóitíf throimpéadacha i gciorcal.

Trinse sliotáin: Uaireanta ar thochailtí seandálaíochta, faightear trinse cúng ina raibh maide cothrománach, uair. Is dócha gur bhunphláta é an maide a thug taca do bhalla.

Trinsí tástálacha: Tochailt thuairimeach ar mhionscála, chun fáil amach an bhfuil seandálaíocht fhodhromchla i limistéar ar leith.

Trostán: Maide siúil láidir adhmaid a d'úsáid oilithrigh na meánaoiseanna; soc miotail air de ghnáth. Thug sé tacaíocht don oilithreach agus é ag siúl agus ba mhór an chabhair é freisin in aghaidh mac tíre nó gadaithe.

Tua cloiche: Uirlis chloiche ceangailte le cos adhmaid. Úsáideadh é chun adhmaid a ghearradh agus crainn a leagan.

Tuama Cúirte: Fo-aicme de na tuamaí meigiliteacha. Carn fada dronuilleogach; cúirt oscailte leathchiorclach chun tosaigh.

Tuama Dingeach: Fo-aicme de na tuamaí meigiliteacha. Tá an seomra adhlactha fada níos leithne agus níos airde ag barr ná ag bun, rud a thugann cruth dinge dó. Péire líne leac mar thaobhanna an tseomra.

Tuama Pasáiste: Fo-aicme de na tuamaí meigiliteacha. Pasáiste cúng suntasach ag dul isteach sa seomra adhlactha.

Tuama Ursanach: Fo-aicme de na tuamaí meigiliteacha. Dhá chloch ingearacha ursanacha ag an mbealach isteach. Clúdaíonn leac mhullaigh mhór an seomra adhlactha. Claonann an seomra adhlactha siar ón éadan go cúl.

Túirín: Túr beag caol, ceangailte le foirgneamh go hiondúil.

Túr Múrach: Túr mar chuid den inbhalla.

Túrtheach: Teach cónaithe daingnithe i bhfoirm túir. 4 / 5 stór ar airde, go hiondúil. Thóg tiarna nó sealbhóir talún iad. Imhfhálú (bábhún) ceangailte leo. A bhformhór ón 15ú céad agus 16ú céad.

U

Uaimh thalún: Is minic a fheictear na seomraí faoi thalamh seo i ráth / lios. Uaireanta bíonn na seomraí gearrtha as an bhfoithir nó as an mbuncharraig. Úsáideadh iad mar thearmann. Ón tréimhse Luath-Chríostaí.

Uchtbhalla: Balla íseal os cionn leibhéal na ngáitéar ar dhíon, nó ar bharr imbhalla / balla bábhúin. Feidhmíonn an balla seo mar fhorbhallaí an chaisleáin.

Umar Uisce Choisricthe: Báisín ina mbíonn uisce choisricthe, in aice dorais an tséipéil.

Úrdhún: Starr áirithe as sraith starrtha amach ó phríomhbhalla an daingin / bhaile; tógadh ag cúinní / ar eatraimh é sa chaoi go bhféadfaí cosaint a thabhairt ó úrdhún go húrdhún.

Ursain: Taobh dhorais / fhuinneoige.

V

Vallum: Na codanna a chruthaíonn imfhálú thart ar mhainistir Luath-Chríostaí. Mharcáil sé an deighilt idir an dlí tuata lasmuigh agus dlí na mainistreach laistigh.

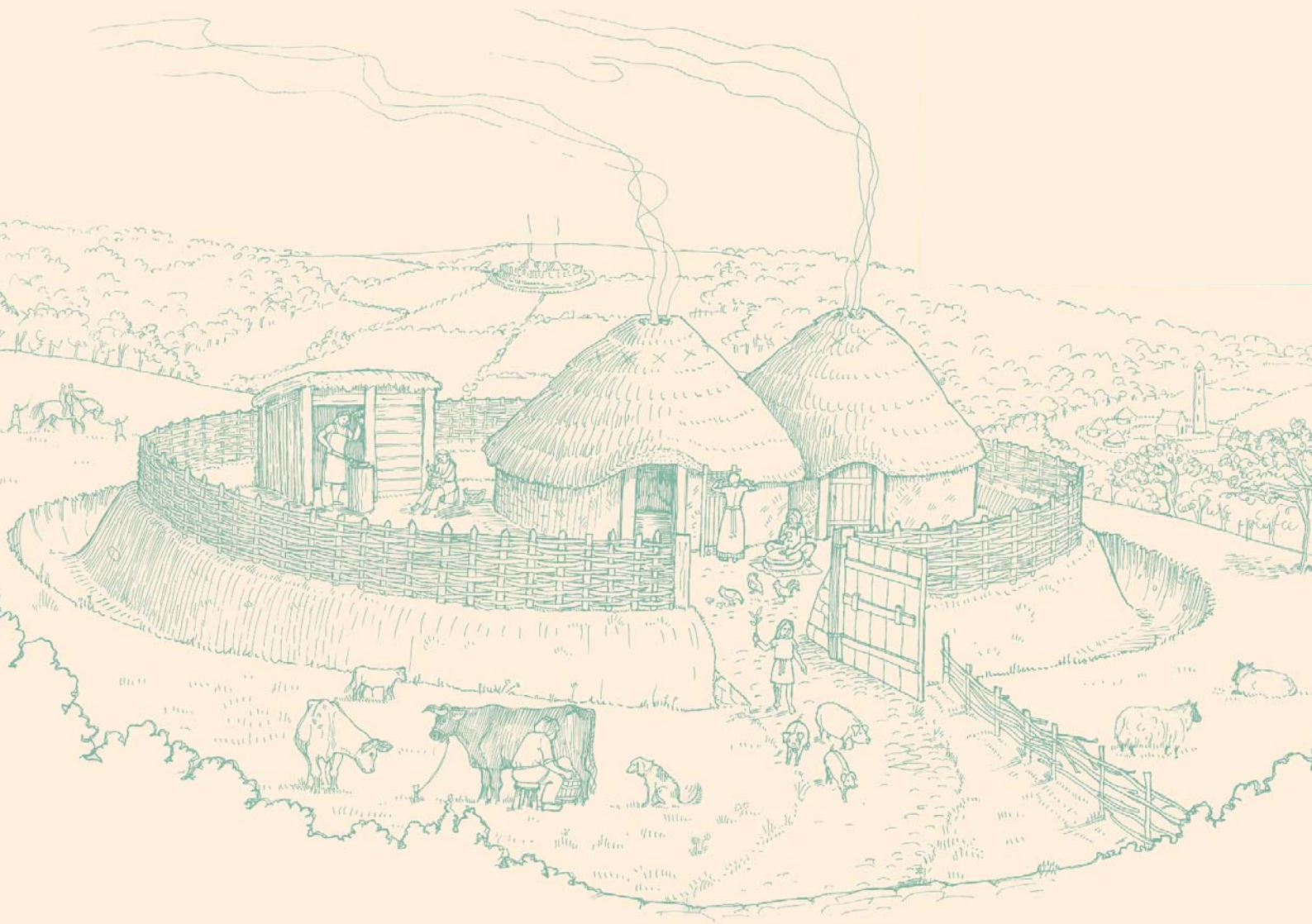
Voussoir: Cloch dhingneach i stua.

Eolaire Gairid ar Shéadchomharthaí agus ar Dhéantúsáin

ARCHAEOLOGY
time in transition

ITS ABOUT TIME 2

Léiríonn an t-eolaire maisithe seo na príomhshéadchomharthaí agus roinnt de na déantúsáin ábhartha a insíonn scéal na hÉireann ón tréimhse is luaithe go dtí an 19ú haois.

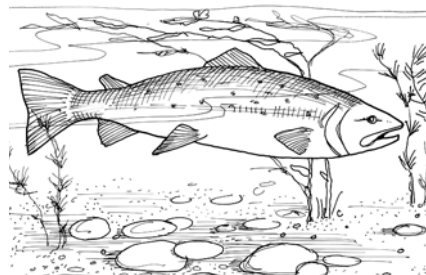
Roimh theacht an duine 8,000 R.C.

Bhí Éire faoi bhrat oighir san Oighearaois dheireanach ó 25,000 R.C. go 12,000 R.C.

Nuair a chúlaigh an t-oighear agus nuair a d'fheabhsaigh an aeráid, chlúdaigh foraoiseacha an tír. Ba iad an dair, an leamhán, an péine, an bheith agus an coll na príomhspeicis crann.

Bhí 14 speiceas mamach sna coillte seo.

Mamaigh: an giorria, an easóg, an dallóg fhraoigh, an t-iora rua, an sionnach, an broc, an madra uisce, an cat crainn, an fia rua, an mhuc fhiáin, an mac tíre, an béar donn, an fia-chat agus an lincse.

Tosaíonn staidéar na seandálaíochta leis an rian daonna is luaithe atá againn. Nuair a labhraímid faoi na daoine tosaigh ag teacht go hÉirinn c.7,000 R.C., táimid á bhunú sin ar an bhfianaise is luaithe dá bhfuil againn faoi láthair. Ach seans go n-athródh fionnachtain nua an scéal seo. Má bhí daoine in Éirinn roimh an Oighearaois dheireanach, ní bheadh fianaise fós le fáil ach amháin sna spruadair phluaise mar sciúr an t-oighear gach rian eile den tírdhreach. Níor thug tochailtí pluaise fianaise ar bith dúinn ar ghníomhaíocht dhaonna roimh an Oighearaois dheireanach. Ach cá bhfios cad a tharlóidh amach anseo!

Bhí na haibhneacha, na locha agus na farraigí lán le héisc agus le sliogéisc. Bhí raidhse éan le fáil freisin. B'áit oiriúnach í Éire do dhaoine a mhair ar shealgairacht agus ar chnuasach. Bhí daoine in Éirinn faoin mbliain 7,000 R.C.

*Is éard atá i gceist le **seandálaíocht** ná iniúchadh a dhéanamh ar na **hiarsmaí fisiciúla** a d'fhág daoine ina ndiaidh, chun tuiscint a fháil ar na bealaí maireachtála a bhí acu fadó. Chun an t-iniúchadh a éascú, roinntear na **hiarsmaí fisiciúla** idir **séadchomharthaí** agus **déantúsáin**. Is cuid den tírdhreach iad **séadchomharthaí**, rudaí ar nós caisleán, eaglaisí agus créfort. Is rudaí iniompair iad **déantúsáin**, rudaí ar nós arm agus uirlisí oibre. Go hiondúil, coimeádtar déantúsáin in iarsmalann.*

Teacht an duine go hÉirinn 7,000 R.C.

Ba iad sealgairí na Clochaoise na chéad daoine a tháinig go hÉirinn, anoir ó Shasana nó ó Alban ina gcrainn shnáma. Bhí cónaí orthu i gcampaí ar an gcósta, ar bhuach na bpríomhaibhneacha, agus ar imeall loch intíre. Ba bhunchampaí roinnt acu seo agus ba champaí sealadacha séasúracha roinnt eile díobh.

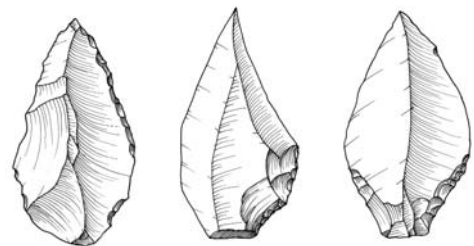
Tháinig seandálaithe ar iarsmaí bunchampa ag *Cill Santail*, gar do Chúil Raithin i gCo. Doire sa

bhliain 1973 nuair a fuarthas roinnt déantúsán breochloiche i rith obair thógála. Rinne na seandálaithe tochailt ar an láithreán agus fuair siad a lán fianaise a chabhraigh leo samhail den stíl mhaireachtála a bhí ag daoine in Éirinn c. 7,000 R.C. a athchruthú. Ba champa de bhotháin chiorclacha é ar chnoc íseal os cionn abhainn na Banna. Taispeánann fianaise na tochailte, m.sh. cnámha ainmhithe, go raibh na daoine seo ag seilg muc fiáin sna coillte, ag breith ar bhradáin, ar bhríc agus ar eascanna san abhainn agus ag seilg éan fiáin. Fuarthas a lán blaosc cnó coill freisin, rud a thaispeánann gur fhoínse thábhachtach bia ab ea na cnónna. Tá tábhacht ar leith ag baint le cnónna mar is féidir iad a stóráil i rith an gheimhridh.

Rugadh ar na héisc seo a leanas ag Cill Santail: *bradáin, bric, eascanna, peirsí, basa agus leathóga*. Rugadh ar na héin seo a leanas: *mallaird, praslachain, coilm choille, naoscacha agus creabhair*. Ba í *an mhuc fhiáin* an príomhainmhí ar a ndearna siad seilg.

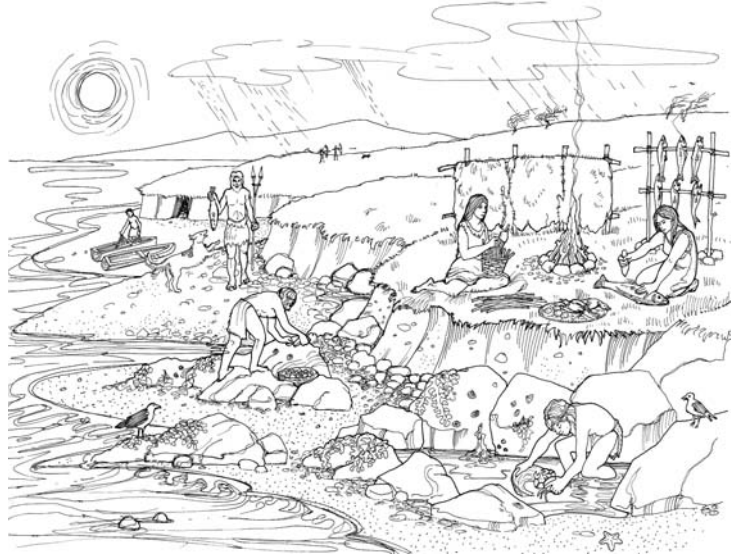
Fuarthas na céadta déantúsán breochloiche ag Cill Santail freisin. Bhí an-tábhacht le breochloch i saol na ndaoine sin. Is cloch chrua í a bhriseann amhail gloine i bpíosáí atá chomh géar le rásúr. Bhí muintir na Clochaoise an-oilte ar chnapanna breochloiche a mhúnlú mar bhioranna agus mar lanna. Cuireadh iad seo ar bharr saighead adhmaid mar uirlis sheilge. Úsáideadh sceana breochloiche chun ainmhithe marbha a ghearradh agus a roinnt.

Mairfidh uirlis bhreochloiche sa talamh ar feadh tréimhse éiginnte mar go ndearnadh as carraig chrua í. Nuair a thagann seandálaithe ar phíosáí fánacha d'uirlisí breochloiche i bpáirceanna treafa, bíonn a fhios acu go raibh cónaí ar dhaoine ansin sa Chlochaois.

Sna 1980í, rinne seandálaithe tochailt thábhachtach eile ag *sliogcharn* i gCuan an Chaoil, Baile an Fhirtéaraigh, Co. Chiarraí. Carn beag de shliogáin a caitheadh ar leataobh tar éis sliogéisc a ithe is ea sliogcharn. Bíonn siad le fáil ar línte cladaigh agus is táscairí maithe lonnaíochta iad.

Thaispeáin na tochailtí ag Cuan an Chaoil gur shaothraigh na daoine na foinsí bia a bhí le fáil ar an gcósta agus gur úsáid siad clocha crua chun uirlisí a dhéanamh. B'áit lonnaithe shealadach í seo, a úsáideadh go séasúrach. Tháinig na seandálaithe ar fhianaise, i bhfoirm cnámha ainmhithe, do réimse leathan bia m.sh. fia rua, muc, giorria agus éin (foracha agus gainéad ina measc). D'aithin siad 14 speiceas ar leith d'iasc, ina measc ballach, eascann choncair, roc garbh, gearrthóir agus cadóg. Tháinig siad ar bhlaoscanna cnónna coille freisin.

An Chlochaois: Sula raibh aon eolas ag daoine ar mhiotail, bhí orthu clocha, breochloch ach go háirithe, a úsáid chun uirlisí a dhéanamh. Tugtar an teideal An Chlochaois ar an mórthréimhse seo. Roinntear an Chlochaois i dtrí thréimhse: an tréimhse Phailéiliteach, an tréimhse Mhéisiliteach agus an tréimhse Neoiliteach (an tSean-Chlochaois, an Mheán-Chlochaois agus an Nua-Chlochaois). Ba iad muintir na Meán-Chlochaoise na chéad daoine a tháinig go hÉirinn. Ba iad muintir na Nua-Chlochaoise na chéad fheirmeoirí a tháinig go hÉirinn.

Teacht na bhFeirmeoirí – An Nua-Chlochaois (An Réabhlóid Neoiliteach) 4,000 – 2,000 R.C.

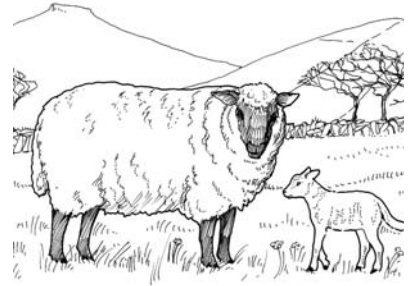
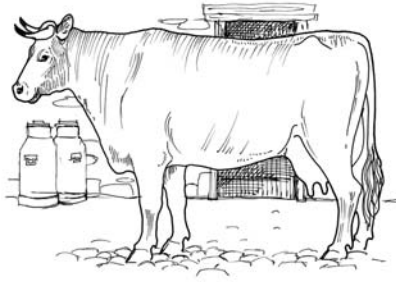

Thosaigh daoine ar fheirmeoireacht a dhéanamh thart ar 8,000 R.C. sa Mheánoirthear. Leath eolas ar fheirmeoireacht amach as an gceantar sin agus shroich nós na feirmeoireachta Éire thart ar 4,000 R.C. Cheansaigh daoine gabhair, caoirigh, ba agus muca; thosaigh siad ag saothrú cruithneachta agus eorna. Is mar seo a thosaigh nós na feirmeoireachta.

Nuair a bhíonn daoine ag feirmeoireacht, bíonn bia acu ó cheann ceann na bliana agus bíonn siad ábalta cónaí i lonnaíochtaí buana. Is í an fheirmeoireacht an fhionnachtain is tábhachtaí riamh i stair an duine.

Bhí an-tionchar ag an bhfeirmeoireacht ar Éirinn. In ionad pobail anseo is ansiúd, i gcampaí seilge ar chóstaí agus ar bhuach aibhneacha, bhí lucht feirmeoireachta ina gcónaí i lonnaíochtaí buana intíre. In áit cónaí i mbotháin shealadacha, bhí cónaí ar na daoine seo i dtithe adhmaid, agus bhí tinteán i lár an tí.

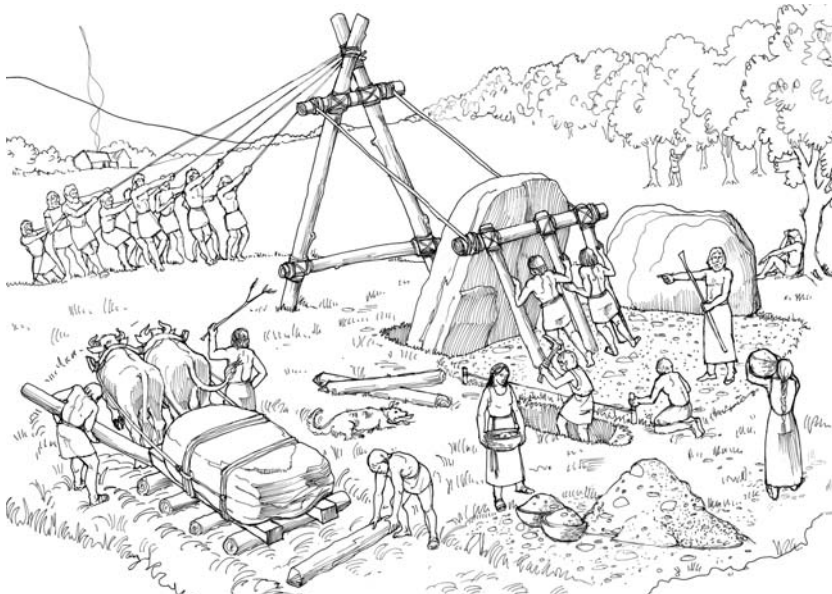
Thug feirmeoirí na Clochaoise na chéad bha, na chéad chaoirigh agus na chéad ghabhair go hÉirinn. Thug siad cruithneacht agus eorna leo freisin. Os rud é go raibh ainmhithe ceansaithe acu agus barra saothraithe acu, ní raibh na daoine ag brath ar shealgairacht amháin a thuilleadh. Bhí siad ábalta foinse bia a chruthú dóibh féin agus, dá bhrí sin, lonnú in aon áit amháin.

Ag Achaidh Chéide, i dtuaisceart Cho. Mhaigh Eo, tháinig seandálaithe ar chóras páirceanna faoi bhratphortach domhain. Bhí na páirceanna fada caol agus bhí ballaí cloiche timpeall orthu. Tá cúpla ciliméadar cearnaithe den chóras faighte ag na seandálaithe go dtí seo. Cruthaíodh iad thart ar 3,500 R.C. Taispeánann na páirceanna seo dúinn go raibh struchtúr ar leith ar shochaí fheirmeoirí na Clochaoise agus go raibh córas eagraithe talmhaíochta á chleachtadh acu.

Tá an tua cloiche snasta ar cheann de shaindéantúsáin na tréimhse Neoilití. Cuireadh an chloch isteach go daingean i gcos adhmaid. D'fhéadfaí an tua a úsáid chun crainn a leagan agus adhmaid a ghearradh suas. Níl breochloch oiriúnach do thua mar go bhfuil sí sobhrسته. D'úsáid na feirmeoirí bruthcharraigeacha agus carraigeacha meiteamorfacha. Bhí na carraigeacha (poircealláinít) ag Taobh Builleach i gCo. Aontroma chomh maith sin mar ábhar tua gur bunaíodh monarcha ann thart ar 3,000 R.C. chun tuanna cloiche a olltháirgeadh. Fuarthas tuanna ó Thaobh Builleach ar fud na hÉireann agus na Breataine, rud a thaispeánann go raibh líonra fairsing trádála acu ag an am. Fuarthas tua chloiche a raibh a chos adhmaid slán air ag Droichead Mhig Uidhir i gCo. Fhear Manach - b'shin frith neamhghnách.

Is áis thábhachtach múinteoireachta iad na hiarsmalanna agus tá a bhformhór an-toilteanach cuairteanna scoile a eagrú. Is é an tArd-Mhúsaem i mBaile Átha Cliath agus Músaem Uladh i mBéal Feirste na príomhiarsmalanna in Éirinn. Tá a lán iarsmalann réigiúnda ar fud na tíre freisin atá ar fheabhas.

Tuamaí Meigiliteacha 4,000 – 2,000 R.C.

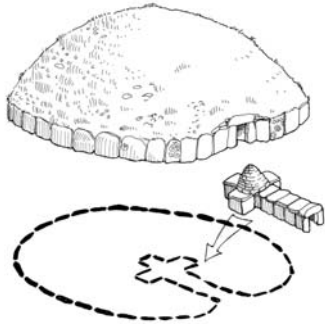
Chreid pobail fheirmeoireachta na Clochaoise go láidir go raibh saol eile i ndán dóibh tar éis bháis. Taispeánann an obair mhór a rinne siad, nuair a bhí tuamaí na marbh á dtógáil acu, é seo dúinn. Tugtar an t-ainm *Tuamaí Meigiliteacha* ar na tuamaí seo.

Thóg feirmeoirí na Clochaoise Tuamaí Meigiliteacha ar chósta an Atlantaigh, ag síneadh ón bPortaingéil go hÉirinn go dtí an Bhreatain agus an Danmhairg.

Is tuamaí ar bharr talaimh iad Tuamaí Meigiliteacha. Rinneadh iad as clocha móra. Go hiondúil, cruthaíonn liaga seasta seomra adhlactha. Feidhmíonn liaga mullaigh móra mar dhíon. Bíonn bealach isteach cinnte ag ceann an tuama. De ghnáth, clúdaíodh an struchtúr cloiche seo - seachas an bealach isteach - le carn chloch.

Tá ceithre shórt tuama meigiliteach againn in Éirinn. Tá foirm agus leagan amach ar leith ag gach aon sórt.

Tuamaí Ursanacha:	180 (Líon)
Tuamaí Cúirte:	410
Tuamaí Pasáiste:	235
Tuamaí Dingeacha:	530

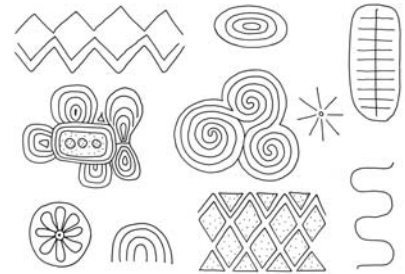

Tuamaí Pasáiste: Is é Sí an Bhrú, i gCo. na Mí an tuama pasáiste is cáiliúla in Éirinn. Tógadh é thart ar 3,000 R.C.

Tá na tuamaí pasáiste ag **Sí an Bhrú**, Cnóbha agus Dubhadh mar chuid de Bhrú na Bóinne, reilig de thuamaí pasáiste ar Abhainn na Bóinne.

Thochail an tOllamh M.J. O'Kelly ó Choláiste na hOllscoile, Corcaigh, Sí an Bhrú ó 1962 - 1975. Is dumha ciortlach (nó gar dó) é an tuama (tá trastomhas 85 m ann agus é 11 m ar airde). Tá 97 leac mór mar cholbha thart ar an imeall. Tá ealaín mheigiliteach mar mhaisiúchán ar roinnt mhaith de na clocha colbha seo.

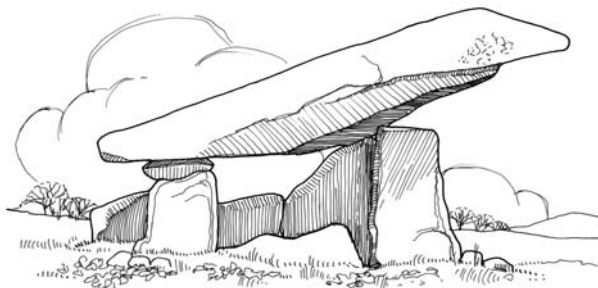
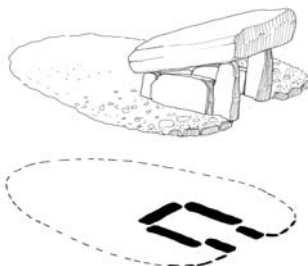
Tá oscailt ar an taobh thoir theas den dumha a théann ar aghaidh chuig pasáiste cúng (19 m ar fad). Tá leaca móra ingearacha ar dhá thaobh an phasáiste. Ag bun an phasáiste, tá seomra croschruthach ar a bhfuil boghta coirbeálta mar dhíon. Is sa seomra seo, ar bháisíní cloiche, a cuireadh coirp chréamtha na marbh urramach.

Baineann gné ar leith le Sí an Bhrú .i. an bosca dín os cionn na hoscailte. Lonraíonn gathanna na gréine tríd an mbosca agus lasann siad an seomra lárnach go luath i ndiaidh éirí na gréine i rith grianstad an gheimhridh (21 Mí na Nollag).

Tuamaí Ursanacha: Is iad na tuamaí ursanacha na tuamaí is simplí ó thaobh dearaidh de: luíonn cloch an-mhór amháin ar bharr trí chloch eile - dhá cheann chun tosaigh a chruthaíonn sórt oscailte, agus ceann ar chúl. Feidhmíonn cloch mhór eile ar an dá thaobh mar thaobh-bhallaí agus cruthaíonn an leagan amach seo seomra adhlactha.

Tá 100 tonna méadrach meáchan sa liag mhullaigh atá ar an tuama ursanach ag Cnoc an Bhrúnaigh i gCo. Cheatharlach.

Is dócha gurb é an tuama ursanach ag Poll na Brón an tuama ursanach is cáiliúla. Tá sé ar an mBoireann i gCo. an Chláir. Rinneadh tochair seandálaíochta ar an tuama le déanaí agus fuarthas iarsmaí 22 adhlactha, ar a laghad, sa tuama. Sna hadhlacthaí seo, briseadh na coirp ag ailt na gcnámh. Bhí tua cloiche snasta, roinnt uirlisí breochloiche agus píosaí beaga potaireachta leis na hadhlacthaí. Tógadh an tuama thart ar 3,500 R.C.

Tugadh an t-ainm 'dolmain ursanach' fadó ar thuama ursanach - is focal Briotáinis é 'dolmen' ar altóir cloiche.

Tuamaí Cúirte: Baineann trí ghné bhunúsacha leis na tuamaí seo. Bíonn sraith de dhá sheomra adhlactha, nó trí cinn, nó ceithre cinn, ceann i ndiaidh a chéile, i bhfoirm áiléara ann. Bíonn an oscailt ag ceann an tuama, a aghaidh leis an oirthear. Bíonn cúirt leathchiorclach os comhair na hoscailte. Bíonn carn cloch scaoilte os cionn na seomraí adhlactha, ach ní chlúdaíonn an carn an chúirt. Bíonn cruth traipéasóideach ar an gcarn.

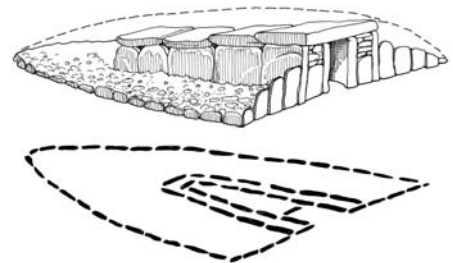
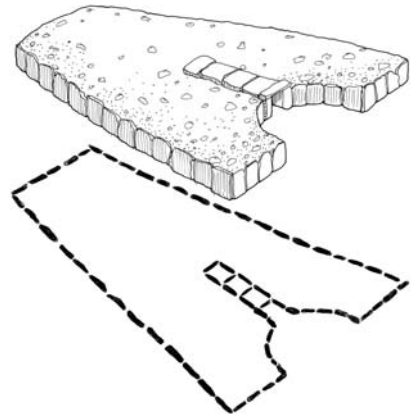
Tá leagan amach níos casta ar roinnt de na tuamaí. Ag an gCraobhaigh Chaol i gCo. Shligigh, is ciorcal iomlán í an chúirt. Tá an pasáiste isteach ag an gceann lastall den tuama. Ag Audleystown i gCo. an Dúin, tá dhá cheann ar an leagan amach, amhail is gur tógadh dhá thuama cúl le cúl.

Tógadh na tuamaí cúirte agus na tuamaí ursanacha thart ar an tréimhse céanna .i. 3,500 R.C. Tá formhór na dtuamaí cúirte sa leath thuaidh den tír. Tá tuamaí den sórt céanna le feiceáil in iardheisceart na hAlban freisin.

Tuamaí Dingneacha: Úsáidtear an focal 'ding' leis na tuamaí seo mar go bhfuil cruth dinge orthu - tá an seomra adhlactha níos airde agus níos leithne ag ceann na hoscailte, a bhfuil a haghaidh ar an iardheisceart i gcónaí. Cruthaíonn leaca móra cloiche an seomra adhlactha agus clúdaíonn carn cloch scaoilte é.

Is iad na tuamaí ursanacha na tuamaí meigiliteacha is nuai dá bhfuil againn. Tógadh iad thart ar 2,200 - 1,800 R.C. .i. thart ar thús na Cré-umhaoise. Tá níos mó tuamaí dingneacha i ndeisceart agus in iarthar na tíre ná aon sórt tuama meigiliteach eile.

Is é an tuama dingneach ag Leaba Chaillí i gCo. Chorcaí an ceann is mó. Rinneadh tochairt air sa bhliain 1934 - fuarthas dhá sheomra. Sa phríomhsheomra, fuarthas dhá chreatlach iomlána agus cloigeann mná. Fuarthas corp na mná sa seomra cúil. Chuir dátú radacarbóin, a rinneadh le déanaí, dáta 2,200 R.C. ar na hiarsmaí seo.

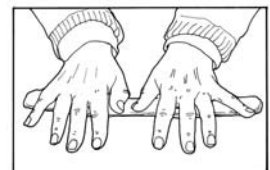
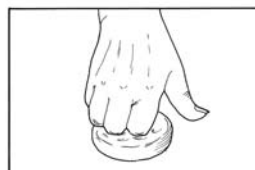

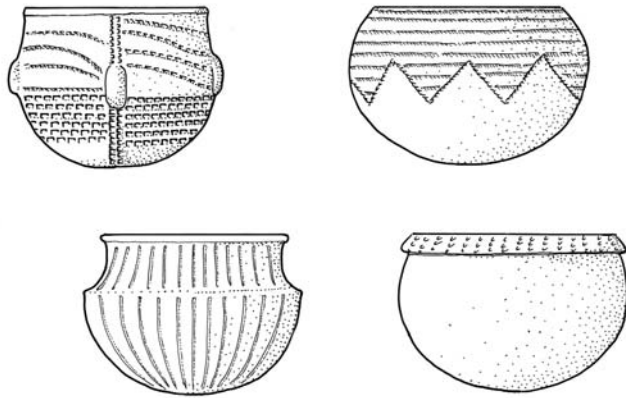
Cré-earraí na Clochaoise

Píosáí cré-earraí iad na déantúsáin is coitianta a fhaightear i bhformhór na dtoghailtí seandálaíochta. Tá cúpla fáth leis seo: (i) maireann cré-earraí sa talamh thar na mílte bliain; (ii) níl luach ag baint le píosaí briste potaireachta agus mar sin, fágann daoine ina ndiaidh iad mar bhruscar tí.

Dátú Radacarbóin: Tá méid áirithe den iseatóp carbóin C14 i ngach orgánach beo. Nuair a fhaigheann an t-orgánach bás, tosaíonn an méid C14 ag íslíú ar ráta intomhaiste. Má thomhaiseann tú an méid C14 atá in iarsmaí orgánacha m.sh. adhmaid, cnámha, is féidir a fháil amach cén fad é ó bhí an t-orgánach sin beo. Is bealach iontach é seo chun dáta a chur ar iarsmaí seandálaíochta.

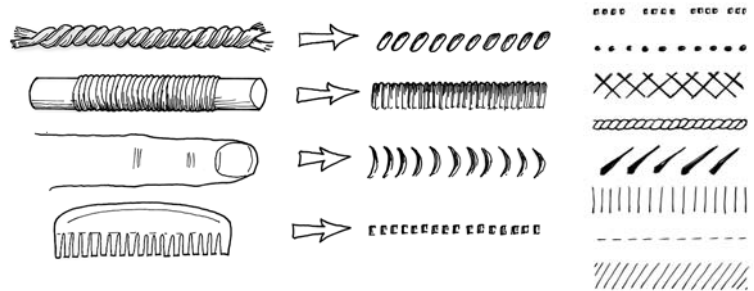
Ba iad feirmeoirí na Clochaoise na chéad daoine a d'úsáid cré-earraí in Éirinn. Criadóireacht chornánach ab ea formhór a gcuid potaireachta agus rinne siad babhláí leathan-imeallacha.

An rud is tábhachtaí i gcúrsaí potaireachta ná foinse maith cré a aimsiú. Caithfear an chré a ullmhú ansin - aon salachar a bhaint aisti agus 'faghairt', m.sh. clocha beaga brúite nó grean, a chur léi. Chosc sé seo an pota ar chrapadh agus é ag triomú. Ansin rolladh an chré ina cornaí agus rinneadh cruth pota. Go minic, rinne siad sciomradh ar chuid sheachtrach an phota le huirlis mhín a chuir snas ar an dromchla. Uaireanta, mhaisigh siad an dromchla le dearraí simplí geoiméadracha - d'úsáid siad bior géar nó stampa nó píosa casta corda.

Ansin fágadh an pota le triomú. Nuair a bhí sé tirim, bácáladh é. Bhí an pota réidh ansin le húsáid. Rinne na daoine potaí ar leith freisin - earraí adhlaclacha - a úsáideadh mar chuid d'adhlaclachaí - cuireadh iad sna tuamaí meigiliteacha le hiarsmaí na marbh.

Tithe Neoiliteacha: Tógadh na tithe neoiliteacha as adhmaid. Mar sin, ní mhaireann aon rian díobh os cionn na talún anois. Ach uaireanta tagann oibrithe ar iarsmaí na dtithe seo nuair a bhíonn siad ag tógáil bóithre nua nó ag leagan píopaí. Nuair a lomann siad siar an bharrithir, bíonn dathanna éagsúla le feiceáil san fho-ithir. Taispeánann na dathanna éagsúla seo na trinsí bunsraithe agus na loirg chuaille ina raibh na cuailí ingearacha adhmaid ina seasamh. Léiríonn tochailt seandálaíochta ar na gnéithe seo an stíl maireachtála a bhí ag daoine fadó.

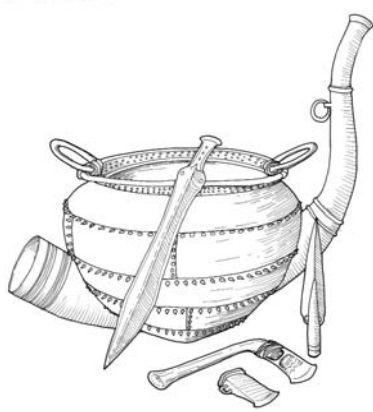
An Chré-Umhaois 2,000 – 500 R.C.

Thart ar an mbliain 2,000 R.C., tharla athrú mór in Éirinn. Thosaigh daoine ag úsáid airm agus uirlisí oibre nua. Thosaigh siad ag tógáil struchtúr nua. Tugtar an teideal an Chré-umhaois ar an tréimhse seo - ba í seo an chéad uair gur úsáideadh miotal.

Is cóimhiotal copair agus stáin é cré-umha. Tá sé i bhfad níos fearr ná cloch mar ábhar uirlise agus mar ábhar airm. Iomportáladh stán ó Chorn na Breataine go hÉirinn i rith na Cré-umhaoise.

Tá an tsraith de mhianaigh chopair Chré-umhaoise ar shleasa Chnoc Osta, in aice le Béal an Dá Chab, in iarthar Chorcaí, ar cheann de na sraitheanna is fearr, ó thaobh caomhnaithe de, san Eoraip. Is féidir an mhian chopair a aithint ar a dath glas. Chun an mhian a shaothrú, bhí ar na daoine an mhian a leanúint siar isteach sa charraig. D'úsáid na mianadóirí tine chun é seo a dhéanamh. Las siad tine mhór ar aghaidh na carraige. Ansin chaith siad uisce fuar ar an gcarraig the. Scoilt an meascán de theas agus d'fhuacht an charraig. Bhris siad an charraig scoilte le casúir chloiche. Mheasc siad an mhian bhrúite le fioghual agus dhóigh siad an meascán. Tugtar bruithniú ar an bpróiseas dó seo. Dónn fioghual ag teocht an-ard. Leáigh an mhian agus scar an miotal ón gcarraig.

Iomportáladh stán ó Chorn na Breataine agus meascadh é le copar na hÉireann chun cré-umha a dhéanamh.

Rinneadh uirlisí airm, m.sh. claimhte, miodóga, tuanna, sleánna agus sciatha, as cré-umha. Rinneadh oiread sin de na hairm chré-umha gur cosúil gur shochaí throdach í sochaí na Cré-umhaoise. Rinneadh uirlisí úsáideacha, m.sh. sceana, corráin, sábh, casúir agus inneonacha, as cré-umha freisin.

Rinneadh earraí ollmhóra, m.sh. coirí agus coirn cheoil, as cré-umha, rud a thaispeánann go raibh an tsochaí ag éirí níos sofaisticiúla.

Bhí tábhacht le hór ag an am seo freisin. Uaireanta, tugtar an Chéad Aois Órga ar an gCré-umhaois mar go maireann oiread sin earraí órga ón tréimhse sin. Bhí ceardlanna na hÉireann ag déanamh ornáidí órga den scoth, m.sh. *scornáin* - ornáidí don mhuineál.

Adhlacthaí: Tháinig athrú mór ar nós na n-adhlacthaí le teacht na Cré-umhaoise. Bhí sé de nós ag na daoine na mairbh a adhlacadh os cionn na talún i *dtuamaí meigiliteacha*. Anois, thosaigh siad ar iad a adhlacadh faoin talamh i mboscaí cloiche. Tugtar *adhlacadh ciste* ar an sórt seo adhlactha. Níos déanaí sa Chré-umhaois, adhlacadh na mairbh i bpoll - tugtar *adhlacadh poill* ar an sórt seo adhlactha. D'athraigh an nós ó adhlacadh comhchoiteann i *dtuamaí meigiliteacha* go hadhlacadh aonair i *gciste* nó i *bpoll*.

Uaireanta, créamadh an corp sular cuireadh é, uaireanta eile níor créamadh é, sna hadhlacthaí ciste agus sna hadhlacthaí poill seo. Bhíodh an corp fillte i gcónaí - na glúine istigh faoin smig. Bhíodh soitheach cré beag sna hadhlacthaí seo ina mbíodh leite nó brachán don 'bhéile deiridh'. Tugtar 'soitheach bia' ar na potaí seo. Bhíodh earraí pearsanta istigh leis na hadhlacthaí seo freisin, m.sh. reanna saigheada, miodóga, coiríní agus bioráin.

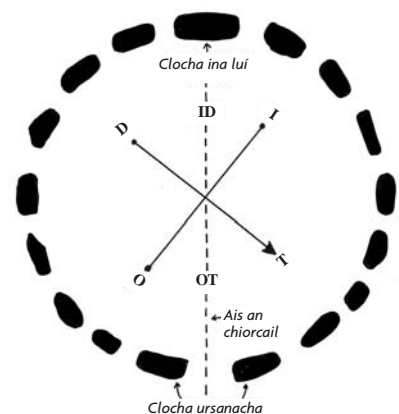
Ciorcail agus Sraitheanna

Bhí tábhacht le deasghnátha comhchoiteanna sa Chré-umhaois. Is dócha gur tharla na cinn ba thábhachtaí ag áiteanna speisialta (láithreacha deasghnácha) chun imeacht na séasúr a cheiliúradh. Is é an *ciorcail liag* an séadchomhartha deasghnách is iomráití. Ba chiorcail de chlocha ingearacha iad na ciorcail seo agus bhí rialacha dochta ag baint lena dtógáil. Bhí corruimhir i gceist le líon na gcloch i gcónaí. Níl ach cúig chloch sna ciorcail is lú. Cuireadh cloch amháin ina luí ar a taobh ag iardheisceart an chiorcail. Cuireadh an dá chloch ab airde ina seasamh díreach amach os comhair na cloiche sin.

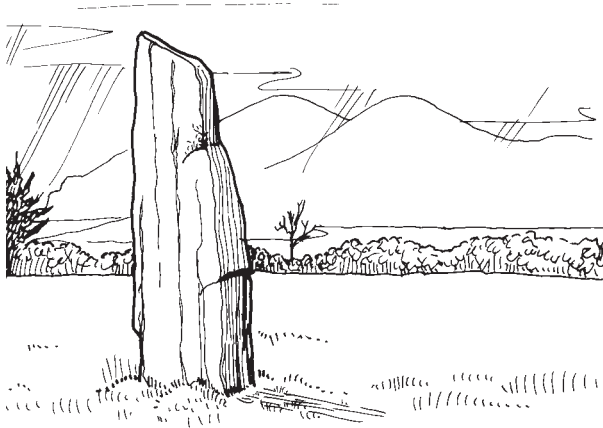
Ag an Drom Beag, gar do Ros ó gCairbre in iarthar Chorcaí, tá an ciorcail liag treoshuite ar luí gréine lár an gheimhridh. Is dócha gur eagraíodh searmanais a bhain leis an ngrianstad - laethanta tábhachtacha sa bhliain neamhaí - sna ciorcail seo.

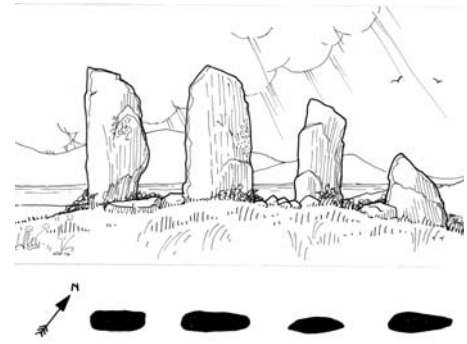
Tá formhór na gciorcail liag le fáil i ndá cheantar in Éirinn - san iardheisceart agus i lár Uladh. Tá difríocht idir ciorcail an tuaiscirt agus an cur síos thuas - bíonn níos mó chloch iontu, bíonn an trastomhas níos mó, ach bíonn na clocha iad féin i bhfad níos lú. Tá an ciorcail is cáiliúla díobh seo ag Beaghmore i gCo. Thír Eoghain.

Is séadchomhartha deasghnách eile ón gCré-umhaois í *an tsraith ghallán*. Sraith ghallán ingearach, agus iad gar go maith dá cheile, atá i gceist - bíonn a n-ais fada treoshuite thiar theas / thoir thuaidh. Is dócha go raibh baint acu le searmanais shéasúrtha freisin. Tá roinnt díobh ailínithe ar phointe ar an léaslíne, áit a

n-éiríonn an ghrian nó an ghealach, nó a dtéann siad faoi, ag grianstad nó ag cónocht.

Is ó thréimhse na Cré-umhaoise freisin a thagann an iliomad *gallán* aonair. Is cosúil gur fheidhmigh siad ar mhórán bealaí, mar chomharthaí adhlactha, mar chomharthaí críche, mar chuimhneacháin ar tharluithe tábhachtacha.

Fulacht Fia

Is iad na fulachtaí fia na séadchomharthaí is líonmhaire ón gCré-umhaois. Is iarsmaí na láithreacha cócaireachta iad.

Chun cócaireacht a dhéanamh san fhulacht fia, théigh na daoine clocha i dtine. Chuir siad iad isteach i bpoll uisce ansin. Nuair a thosaigh an t-uisce ag fiuchadh, thosaigh siad ar an gcócaireacht. Chlúdaigh siad spóla feola (nó bia oiriúnach eile) i dtuá agus chuir siad isteach san uisce a bhí ar fiuchadh é. Chuir siad roinnt luibheanna isteach freisin. Tar éis é a chócaireacht (45 nóiméad in aghaidh an chileagraim, agus 20 nóiméad sa bhreis), bhí an fheoil réidh le hithe. Nuair a bhí an próiseas críochnaithe acu, caitheadh iarsmaí na tine agus na clocha scoilte ar leataobh. Rinneadh é seo arís agus arís eile, agus de réir a chéile, mhéadaigh an carn smionagair ar thaobh an phoill. Inniu feictear carn íseal ar an láthair.

Tagann an focal '*fulacht*' ón tSeanGhaeilge agus b'fhéidir go bhfuil baint ag 'fia' leis an ainmhithe nó leis na 'Fianna'. Úsáideann seandálaithe na focail 'carn dóite' ar na séadchomharthaí seo freisin. Seans go raibh feidhm níocháin ag an láthair nó gur fheidhmigh siad mar shabhna (ar nós na dtithe allais atá i bhfad níos déanaí ná iad).

Bíonn ainmneacha áitiúla ag daoine ar shéadchomharthaí seandálaíochta ach uaireanta, chuirfeadh siad amú thú! Feictear téarmaí ar nós Dolmen, Cromleac, Leaba na bhFiann, Leaba Dhiarmada & Ghráinne, Gallán, Leacht agus An Chloch Fhada ar léarscáileanna na Suirbhéireachta Ordanáis. Tá na hainmneacha seo suimiúil ach caithfear plé leo mar ainmneacha ón mbéaloideas seachas mar théarmaí seandálaíochta.

An Iarannaois 500 R.C. – 400 A.D.

Iarann a bhí mar shaintréith sa chéad tréimhse eile de stair an duine in iarthar na hEorpa. Bíonn uirlisí agus airm iarainn níos fearr ná cinn chré-umha mar go bhfuil an miotal níos crua agus go bhfanann faobhar orthu níos faide. Tá sé níos saoire freisin iarann a chruthú mar go bhfuil an iarnmhian ar fáil go héasca (mar iarnmhian phortaigh anseo in Éirinn).

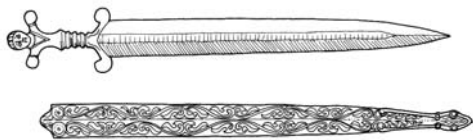

Thart ar 800 R.C., leath grúpa treabh, ar a dtugaimid na Ceiltigh, óna n-áiteanna dúchais sna hAlpa, trasna ar lár agus ar iarthar na hEorpa. Bhí an-bhaint ag a gcuid arm iarainn lena bhforleathnú. Chas na Rómhánaigh orthu nuair a rinne siad ionradh ar an nGaill (an Fhrainc) agus ar dheisceart na Breataine. Creidtear go forleathan go ndearna na Ceiltigh ionradh ar Éirinn thart ar 500 R.C., ach níl fianaise fhoirfe air sin. Is ar éigin go bhfuil aon cheann de na séadchomharthaí ná na déantúsáin a bhain go tipiciúil leis na Ceiltigh ar fáil in Éirinn.

Is é an *dún cnoic* an príomhshéadchomhartha atá bainteach leis an Iarannaois. Aimsíodh thart ar 70 sampla díobh in Éirinn. Is imfháluithe móra iad suite ar bharr cnoic. Nuair a rinne Caesar ionradh ar an nGaill (an Fhrainc) agus ar dheisceart na Breataine, bhí na Ceiltigh ina gcónaí sna dúnta daingnithe seo. Cé nach ndearnadh tochailt ach ar fíorbheagán dún cnoic anseo in Éirinn, taispeánann an fhianaise a fuarthas nárbh iad ionróirí a bhí ina gcónaí iontu, acu sliocht mhuintir dhúchasach na Cré-umhaoise.

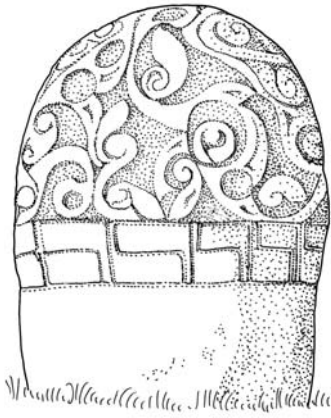
Ní áit soicheallach í barr cnoic. Tá Cathair Conraoi, ar leithinis an Daingin i gCo. Chiarraí, ar bharr sléibhe atá an-ghéar. Scoitheann balla cloiche (é 5 m ar leithead agus níos mó ná 100 m ar fad) teanga bheag talún atá níos mó ná 700 m os cionn na farraige. De réir seanscéil, choimeád Cú Raoi Bláthnaid, leannán Chú Chulainn, ansin nuair a d'fhuadaigh sé í.

Nuair a fhéachann seandálaithe siar ar an tréimhse réamhstairiúil, ní bhíonn a fhios acu go minic an de dheasca gluaiseacht dhaoine nó gluaiseacht smaointe a tharlaíonn athruithe ar an sórt struchtúr agus déantúsán a bhíonn le feiceáil. Baineann an fhadhb seo leis an Iarannaois in Éirinn. Is mairg nach bhfuil caint ag clocha!

B'fhéidir go bhfuil cosúlachtaí idir na Ceiltigh a tháinig go hÉirinn agus na Lochlannaigh a tháinig níos déanaí. Tugann déantúsán amháin - claiómh iarainn maisithe ar stíl La Tène - tacaíocht don teoiric sin. Má tá claimhte le fáil ach nach bhfuil potaireacht le fáil (agus ba shárphotaíri iad na Ceiltigh), cad a thugann sé sin le tuiscint dúinn?

Rinne géineolaithe taighde le déanaí i gColáiste na Tríonóide, Baile Átha Cliath ar bhunús na nÉireannach. Fuair siad amach nach bhfuil fianaise ann go ndearnadh mórionnaíocht ar an tír 2,500 bliain ó shin. Deir siad go bhfuil foinse DNA na sochaí dúchasaí níos faide siar ná sin agus go bhfuil a bunús i Leithinis na hIbéire. Tá roinnt cosúlachtaí idir seandálaíocht Neoiliteach na tíre seo agus na Spáinne agus na Portaingéile.

Is cinnte, mar sin féin, gur tháinig dhá ghné de shaol na gCeilteach go hÉirinn - a reiligiún págánach agus a dteanga. Seans gurb í Cloch an Tuair Rua i gCo. na Gaillimhe an t-iarsma is cáiliúla de pháigántacht na gCeilteach. Is ar chlocha oghaim a fhaighimid an fhoirm teanga is luaithe dá bhfuil againn in Éirinn agus is teanga Cheilteach í.

Clocha Oghaim

Baineann na clocha oghaim le tús stair na hÉireann. Is modh scríbhneoireachta í Ogham ina ndéantar na litreacha as grúpaí scór ar líne.

Tá níos mó ná 300 cloch Oghaim aimsithe againn in Éirinn, dhá-thrian díobh ó chontaetha Chorcaí, Chiarraí agus Phort Láirge. Tá roinnt bheag díobh le fáil freisin ar chósta thiar na Breataine (Corn na Breataine, Devon, an Bhreatain Bheag, Manainn, iarthar na hAlban) - rud a thaispeánann tionchar na hÉireann sna ceantair seo ag an am.

Gearradh na hinscríbhinní ar imeall cloiche ingearaí. Léitear na focail ó bhun go barr. Ní bhíonn sna hinscríbhinní ach ainm duine, agus uaireanta ainm athair an duine agus b'fhéidir ainm treibhe. Úsáideadh 'maqi' ar an mbealach céanna a n-úsáidimid 'mac' faoi láthair. Seans go dtagann na hinscríbhinní is luaithe ón 4ú céad A.D. ach bhí Ogham fós in úsáid le teacht na Críostaíochta. Bhí eolas ag daoine ar mhodh scríbhneoireachta Oghaim síos go dtí an 14ú céad nuair a tras-scríobhadh é i Leabhar Bhaile an Mhóta.

Créfoirt Líneacha

Tá a lán eolais le fáil ó *chréfoirt líneacha* ar shaol polaitiúil guagach na hÉireann san Iarannaois. Is trinsíocht fhada í créfoirt líneach a mharcáil teorainn thábhachtach agus a thug cosaint di. Leanann Claí na Muice Duibhe cuid de sheanteorainn theas Uladh. I dtuaisceart Chorcaí, ritheann an Claidh Dubh 16 míle idir Sliabh an Nóglaigh agus an Sliabh Riabhach. Thaispeáin tochailt seandálaíochta a rinneadh tamall gairid ó shin ar an gClaidh Dubh gur tógadh é mar chosaint ar ionradh ón iarthar.

Brónna Rothlacha agus Céachtaí Coltair

Tugadh an dá nuálaíocht seo - *an bhró rothlach* agus an *céachta coltair* - isteach go hÉirinn i rith na hIarannaoise. Bhí an-tábhacht leo ó thaobh aschur talmhaíochta.

An Bhró Rothlach Meileadh arbhar ar *bhró dhiallaite* i rith na *Nuachlochaoise* agus na *Cré-umhaoise*. Ba ghléas an-simplí í an bhró dhiallaite - chuimil an duine cloch a bhí ina b(h)os ar an arbhar a bhí ina luí ar chloch mhór. I rith na hIarannaoise, tháinig an *bhró rothlach* nua go hÉirinn. Tugtar an t-ainm '*bró choirceóige*' uirthi toisc an cruth a bhí uirthi. Dhá chloch chiorclacha a bhí i gceist, ceann os cionn an chinn eile; níor bhog an ceann ar bun. Chas an duine an ceann ar barr chun an t-arbhar a mheilt. Is bealach i bhfad níos éifeachtaí é seo chun arbhar a mheilt agus chabhródh sé go mór le táirgeadh bia. Diaidh ar ndiaidh, forbraíodh dearadh na bró agus bhí brónna rothlacha á n-úsáid in Éirinn suas go dtí an 19ú céad.

Céachta coltair Tugadh gránbharra nua isteach go hÉirinn i rith na hIarannaoise - seagal agus coirce ina measc. Tugadh isteach an céachta coltair freisin - bhí sé in úsáid cheana féin i mBreatain na Róimhe. Bhí feirmeoirí in ann leathnú amach go ceantair ina raibh an ithir trom deacair, m.sh. áiteanna i gCo. Mhuineacháin, Co. an Chabháin agus Co. Liatroma.

Ní raibh Éire rathúil i rith na hIarannaoise. Insíonn an taifead pailine dúinn go raibh athghiniúint mhór choillearnaí ar siúl ag an am, rud a thaispeánann go raibh cúlú i gcúrsaí talmhaíochta. Tacaíonn easpa séadchomharthaí agus déantúsán ón tréimhse seo leis an teoiric sin. Ach tháinig borradh ar chúrsaí eacnamaíochta thart ar 200 A.D. agus faoin mbliain 400 A.D. bhí Éire ar imeall an Dara hAois Órga. Bhí gné ar leith ag baint leis an tréimhse nua seo: teacht na Críostaíochta.

Anailís Phailine: Scaoileann plandaí agus crainn uathu na milliún grán pailine in aghaidh na bliana. Tuirlingíonn roinnt díobh ar dhromchlaí loch agus ansin titeann siad go tóin poill. De réir mar a mhéadaíonn an siolta ag bun an locha thar na céadta agus na mílte bliain, éiríonn an phailín gaistithe ann. Is féidir le heolaithe croíshampláil a dhéanamh ar ghrinneall locha agus anailís phailine a dhéanamh. Ansin bíonn 'pictiúr' acu den chaoi inar athraigh an fásra thar na blianta.

Teacht na Críostaíochta (Tréimhse na Luath-Chríostaíochta) 400 A.D. – 800 A.D.

Is í an Chríostaíocht an chéad rud eile nua a tháinig go hÉirinn. Ní fios cathain ar tháinig na chéad mhisinéirí ach faoin mbliain 431 A.D., shocraigh an Pápa Celestine an tEaspag Palladius a chur go hÉirinn. Tháinig Naomh Pádraig thart ar an am seo freisin. Tá sé soiléir ó scríbhinní Phádraig nach raibh an Chríostaíocht lánbhunaithe sa tír faoin 5ú céad.

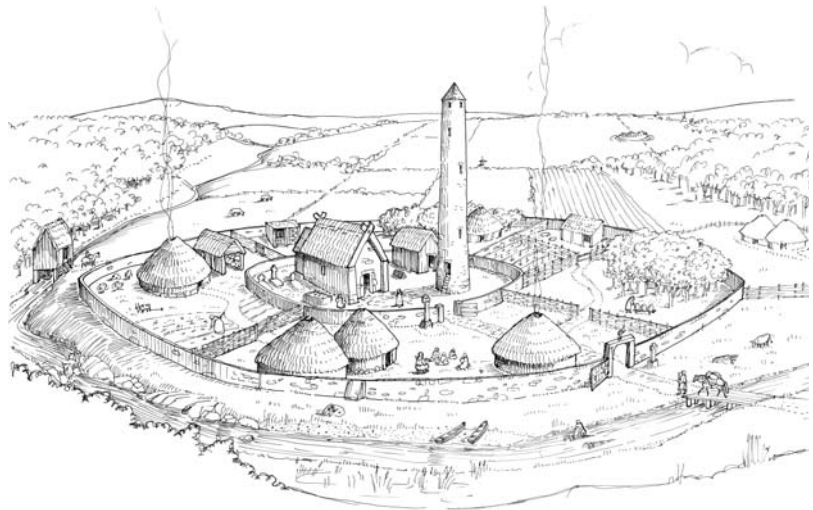
Bhí tionchar ollmhór ag an gCríostaíocht ar an tír. Thug sí léi reiligiún nua chomh maith le heolas, léann agus teicneolaíocht na Róimhe Déanaí.

Tá an-chuid iarsmaí ón tréimhse Luath-Chríostaí fós againn in Éirinn, ach níl aon cheann de na séipéil luatha fós le feiceáil. Tógadh iad ar fad as adhmaid. Tá tuairim againn faoin gcuma a bhí orthu ó léaráid i *Leabhar Cheanannais* agus ón tsnoíodóireacht ar barr *Chros Mhuireadaigh* (Mainistir Bhuithe).

Rinneadh aithris ar ghnéithe áirithe de na séipéil adhmaid seo nuair a tógadh séipéil le cloch. Ar an séipéal ag Cill Maoilchéadair, ar leithinis an Daingin, feictear starrtha agus barrghréas ar an mbinn. Déanann siad seo aithris le hábhar cloiche ar ghnéithe an tséipéil adhmaid a fheictear i *Leabhar Cheanannais* agus ar *Chros Mhuireadaigh*.

Na Mainistreacha Luath-Chríostaí

Ó thús, bhí an Chríostaíocht in Éirinn bunaithe ar an manachas. Ní raibh na mainistreacha ar fad mór agus tábhachtach, ach bhí patrún ginearálta ag baint lena leagan amach. Thimpeallaigh claí nó teorainn láthair na mainistreach. Bhí cruth uibhe nó ciorcail ar an láthair go hiondúil. Bhí an múr sin tábhachtach mar mharcáil sé an teorainn idir an domhan tuata taobh amuigh agus an domhan diaga (an tearmann) taobh istigh. I lár na láithreach, bhí an séipéal / na séipéil agus an reilig agus thart orthu, bhí na foirgnimh eile - cealla na manach, an scoil, an t-ospidéal, an teach aíochta, na gairdíní agus araile.

Is féidir leagan amach na mainistreacha luatha a shamhlú nuair a fheicimid a bhfuil fágtha ag *Gleann Dá Loch* i gCo. Chill Mhantáin agus ag *Cluain Mhíc Nóis* i gCo. Uíbh Fhailí. Is gnéithe tábhachtacha de mhainistir mhór iad an tArdChros agus an Cloigtheach.

Is cros ard chloiche í *Ardchros*, a sheasann ar bhonn leathan agus a bhfuil fáinne cloiche uirthi. Bíonn an chros agus an bonn roinnte i bpainéil agus bíonn na painéil seo maisithe le dearaí geoiméadracha nó le léaráidí bíobalta (idir Shean- agus Nua-Thiomna). Is dócha go mbíodh na crosa péinteáilte go gléineach agus go n-úsáidí iad chun scéalta an Bhíobla a mhúineadh.

Is struchtúir chaola arda iad na *cloigtheithe*, iad idir 20 agus 40 méadar ar airde. Éiríonn siad níos caoile de réir mar a théann siad in airde. Bíonn caidhp chónúil ar bharr an túir. Bíonn an doras isteach os cionn na talún. Bíonn cúpla stór iontu agus taobh istigh, síneann dréimire ó urlár adhmaid go hurlár adhmaid eile. Bíonn ceithre fhuinneog ag barr, a n-aghaidh ar na príomhairde. Cé go samhlaítear, go minic, na Lochlannaigh á n-ionsaí, tugann an t-ainm féin 'cloigtheach' léargas níos fearr dúinn ar an bhfeidhm a bhí leo. Toisc go mbíonn paidreacha le rá agus searmanais le ceiliúradh ag amanta áirithe i rith an lae mhanachúil, is gá go mbeadh fios an ama ag lucht na mainistreach - buaileadh clog láimhe amach as na ceithre fhuinneog.

Bhí an-tionchar ag cúrsaí eaglasta ar logainmneacha. Tá na focail 'cill' agus 'teampall' againn go forleathan, agus bíonn 'diseart' le feiceáil in áiteanna iargúlta. Bhí baint ag Cill Dara, An Teampall Mór agus An Diseart le láithreacha eaglasta.

Bhí an-cháil ar na *mainistreacha* luatha ar chaighdeán a gcuid miotalóireachta. Is sampla maith é Cailís Ardach de chaighdeán na hoibre sin.

B'ionaid oilithreachta iad *mainistreacha* eile agus bhíodh roinnt mhaith díobh seo suite in áiteanna iargúlta. Is í *Sceilg Mhichil*, amach ó chósta Chiarraí, an sampla is iomráití agus is iontaí. Tá mainistir bheag bhídeach, ina bhfuil sé chlochán choirceogacha agus dhá aireagal, suite ar scairbh chaol, 200 m os cionn na farraige.

Ach níor fhág na *mainistreacha* luatha uile iarsmaí chomh hiomráiteach leosan. Uaireanta, is féidir rian láithreach ársa a fheiceáil i seanreilig, go háirithe má tá iarsmaí séipéil mheánaoisigh inti. Féach ar léarscáil na suirbhéireachta ordanáis - an bhfuil cruth uibhe nó ciorcail ar na páirceanna atá díreach thart ar an séipéal? Má tá, seans gur rian í córas teorann na bpáirceanna de líne chlaí na *mainistreacha*.

Is féidir láithreacha mainistreacha a aithint freisin ó aerfótagrafaíocht. Bíonn tionchar ag gnéithe seandálaíochta fo-thalamh ar na barra a fhásann os a gcionn, go háirithe gránbharr. Uaireanta, taispeánann patrún an datha i ngránbharr atá ag aibí, imlíne ghnéithe seandálaíochta, m.sh. díog ceilte, nach féidir a fheiceáil a thuilleadh ar dhromchla na páirce.

Balláin agus Toibreacha Beannaithe

Lean roinnt de sheanchreidiúintí réamhChríostaí san eaglais luath, m.sh. *balláin* agus *toibreacha beannaithe*.

Is fuaráin nádúrtha, timpeallaithe ag balla cloiche, iad formhór na *dtoibreacha beannaithe*. Go minic, tugtar *patrún* ar oilithrecht chuig tobar beannaithe. Deirtear paidreacha ar cuairt(eanna) chuig an tobar. Ólann daoine uisce an tobair nó cuireann siad leis an mball tinn é. Bíonn baint ag naomh ar leith leis an tobar beannaithe agus téann daoine ar cuairt ag an tobar lá féile an naoimh sin.

Is carraigeacha nó bolláin, inar snoíodh logáin chiorclacha iad *balláin*. Ní fios go díreach cén fheidhm a bhí leo ach bhí baint acu le láithreacha *mainistreacha* luatha.

Liosanna, Ráthanna, Caisil agus Crannóga

Is iad na liosanna / na ráthanna na séadchomharthaí is coitianta ó thréimhse na Luath-Chríostaíochta. Is áitribh fheirme iad, timpeallaithe ag múr cré. Bíonn an spás taobh istigh den mhúr ciorclach i gcónaí. Bíonn siad idir 25 agus 60 méadar ar leithead. Uaireanta bíonn dhá nó trí mhúr á dtimpeallú, ach ceaptar go dtaispeánann na múrtha breise stádas na clainne seachas cosaint bhreise.

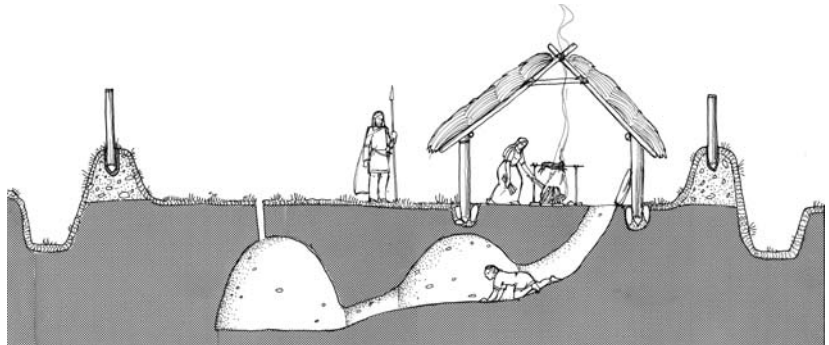

Bhíodh sonnadh adhmaid ar bharr an mhúir agus thug geata láidir adhmaid cosaint don bhealach isteach. Bhíodh tithe ciorclacha ceanntuá laistigh. Bhíodh na ballaí déanta as caolach agus dóib agus bhíodh tinteán lárnach thíos san urlár. Bhíodh áitribh fheirme na Luath-Chríostaíochta leordhóthanach: taobh istigh den ráth nó den lios, bhíodh réimse mór gníomhaíochtaí ar siúl - arbhar á mheilt, fíodóireacht, agus ciseáin a ndéanamh. Seans maith go raibh cearta ann freisin chun uirlisí agus airm iarainn a dhéanamh agus a dheisiú.

Rinneadh áireamh le déanaí ar líon na ráthanna / liosanna - tá ar a laghad 45,000 díobh ar fud na hÉireann. Ach milleadh an-chuid díobh seo le tríocha bliain anuas nuair a bhí feabhsuithe talmhaíochta a ndéanamh. Feictear an mhír 'rath-' agus 'lios-' go coitianta i logainmneacha áitiúla.

Is minic go mbíonn *uaimheanna talún* in aice le *liosanna / ráthanna*. Is struchtúir shaorga faoi thalamh iad. Nascann pasáistí ísle cúnga cúpla seomra le chéile. Bíonn oscailt chúng isteach iontu ar leibhéal na talún. Is fíorannamh a fhaightear aon déantúsán in uaimh thalún; ceaptar, mar sin, nach raibh iontu ach áit didine. Dá ndéanfaí ionsaí ar lios / ráth, d'fhéadfadh páistí agus daoine i mbaol dul i bhfolach san uaimh. Ní raibh i bhformhór na n-ionsuithe ach táin bó nó a leithéid agus thabharfadh an uaimh cosaint ar feadh uair an chloig nó pé am ba ghá, go mbeadh na hionsaitheoirí imithe.

Sa lá atá inniu ann, ní fheictear ach na múrtha a thimpeallaigh an lios / ráth. Tógadh na tithe agus na cróite a bhí istigh as ábhair shomheata, m.sh. adhmaid, caolach agus tuí. Go minic, is féidir an bealach isteach a aithint go fóill, ar an taobh thoir (taobh an fhoscaidh).

In iarthar na hÉireann, áit ina bhfuil ithir chlochach agus lomáin charraigeacha go flúirseach, ballaí cloiche singile a bhíonn mar thimpeallú in áit múir chré. Tugtar 'caiseal' ar an séadchomhartha seo. Níl de dhifríocht idir *caiseal* agus *lios / ráth* ach an timpeallú - cloch seachas cré. Is cosúil go raibh an fheidhm chéanna acu - áitribh fheirme i Ré na Luath-Chríostaíochta.

Tá gaol ag an *gcrannóg* leis na séadchomharthaí seo. Is oileáin bheaga shaorga iad seo, a tógadh gar do bhrúach locha. Rinneadh clár as píli adhmaid, líonta le clocha agus le caschoillte. Bhíodh sonnach thart ar imeall an chláir. Bhí leagan amach na crannóige mar an gcéanna leis an leagan amach sa ráth / lios.

Iarmhairt na Lochlannach 800-1100 A.D.

Bhí an-tionchar ag na Lochlannaigh ar Éirinn, mar ionsaitheoirí ar an gcéad dul síos agus mar lonnaitheoirí, ina dhiaidh sin. De réir a chéile, bhunaigh siad sraith longfort (Áth Cliath, Port Láirge, Corcaigh agus araile) a chuir go mór le forbairt eacnamaíochta na tíre.

Tharla na chéad ionsaithe sa tréimhse idir 790 A.D. agus 830 A.D. Bhí siad dírithe ar na mainistreacha saibhre. Faoi lár an 9ú céad, bhí bunáiteanna nó *longfoirt* bunaithe acu agus d'fhás roinnt acu seo ina lonnaíochtaí trádála, agus níos déanaí, ina mbailte.

Le roinnt blianta anuas, rinneadh móorthochailtí seandálaíochta mar chuid d'athfhorbairt bhailte agus chathrach. Fuarthas déantúsáin thábhachtacha Lochlannacha ag Cé an Adhmaid agus ag Sráid Sheamlas an Éisc i mBaile Átha Cliath, agus i gCorcaigh agus i bPort Láirge.

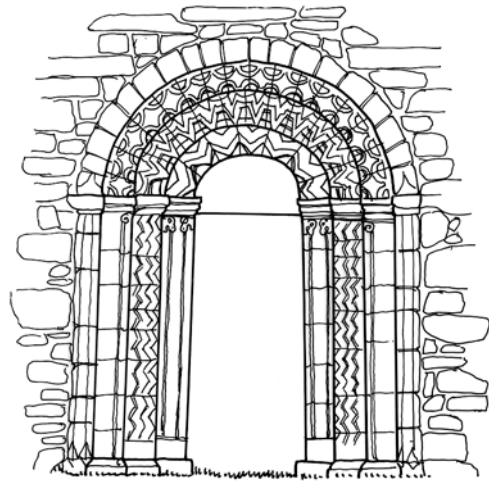
Tá sé níos deacra iarsmaí a *longfort* a aithint. Is ar éigean go n-aithneofaí tábhacht na láithreach ag Baile na Coille, gar do Chathair Phort Láirge, ach go ndearnadh an láthair a thástáil go seandálaíoch mar chuid d'ullmhúcháin le haghaidh bóthair nua.

Ailtireacht Rómhánúil c. 1120 – c. 1220 A.D.

Athchóiríodh an eaglais in Éirinn ó thalamh sa 12ú céad. Tionóladh sionaid mhóra i Ráth Bhreasail sa bhliain 1111 A.D. agus i gCeannanas sa bhliain 1152 A.D. Mar chuid den athchóiriú seo, tháinig *Ord na gCistéirseach* go hÉirinn. Athrú mór eile a tharla ná gur tugadh isteach córas deoisí. Tógadh ardeaglaisí agus eaglaisí paróiste. Tógadh iad ar stíl nua ón bhFrainc, ar a dtugaimid anois an *Stíl Rómhánúil*. Is é *Séipéal Chormaic*, ar Charraig Phádraig, Co. Thiobraid Árann, a coisriceadh sa bhliain 1134, an ceann is luaithe agus is fearr díobh seo.

I measc na nuálaíochtaí ag *Séipéal Chormaic*, tá: ballaí d'*eisléir* (clocha cóirithe) gaineamhchloiche; áirsí leathchiorclacha ar fhuinneoga agus ar dhoirse; sraith ord-áirsí mar mhaisiúchán ar na doirse seo; corp agus saingeal sa leagan amach (féach thíos); réimse móitífeanna tipiciúla - fiarláin, rachtáin agus scrollaí ar mhullach colún.

Ní raibh roinnt mhaith de na gnéithe atá le feiceáil i *Séipéal Chormaic* le feiceáil sna séipéil a tógadh ina dhiaidh sin. Roghnaigh na saoir chloiche líon teoranta de na gnéithe agus d'úsáid siad iad i stíl nua *Rómhánúil-Ibeirneach*. Leagadh amach corp agus saingeal eaglaise; snoíodh réimse leathan de mhóitífe Rómhánúla i ngaineamhchloch; ba mhinic a rinneadh sraith de shnoíodóireacht fhíorchasta ar an doras isteach, a bhíodh i lár na binne thiar. Is é an doras isteach ar Ardeaglais Chluain Fearthain in oirthear Cho. na Gaillimhe an sampla is fearr de seo.

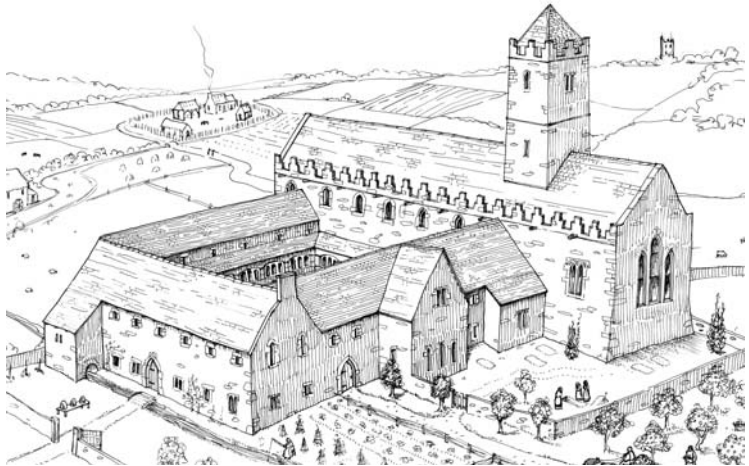
An Mhainistir Mheánaoiseach

Is féidir na difríochtaí idir gnéithe Rómhánúla agus gnéithe Gotacha (féach thíos) ailtireachta a aithint trí fhéachaint ar an gcloch thógála féin. Tógadh formhór na ngnéithe Rómhánúla as gaineamhchloch. Roghnaíodh aolchloch sa tréimhse Ghotach. Go minic, bíonn fordath ruánach nó oráiste ar an ngaineamhchloch; bíonn dath liathbhán ar an aolchloch.

Ba é Ord na gCistéirseach an t-ord ba mhó tionchair ar leagan amach agus ar phlean na mainistreacha meánaoiseacha. Bunaíodh an chéad mhainistir Chistéirseach in Éirinn ag an Mainistir Mhór i gCo. Lú sa bhliain 1142. Tógadh 30 mainistir Chistéirseach eile taobh istigh de dhaichead bliain. Tá cuid díobh seo anois ar na fothracha meánaoiseacha is iomráití sa tír.

Bhí an plean bunúsacha céanna ag na mainistreacha Cistéirseacha. Ba í an eaglais an foirgneamh ba mhó sa choimpléasc. Sheas sí ar an taobh ó thuaidh den láthair. Cruth croise a bhí ar an bhfoirgneamh agus bhí an altóir ag an gceann thoir. Bhí an altóir ag an gceann thoir den eaglais, faoin bhfuinneog ba mhó, i ngach eaglais Chríostaí go dtí le déanaí. Is siombail ar aiséirí Chríost í grian na maidine ag soilsiú tríd an bhfuinneog thoir.

Bhí clabhstra ar thaobh dheas na heaglaise - láthair oscailte agus siúlhbhealach clúdaithe ar gach taobh de. Ba é an siúlhbhealach príomhphasáiste na mainistreach - ag nascadh an eaglais leis na príomhsheomraí. Bhí tábhacht ar leith ag baint leis an *seomra caibidle* agus an *proinnteach*. Thagadh na manaigh le chéile sa seomra caibidle chun gnó na mainistreach a phlé; léití caibidil de rialacha an oird anseo freisin agus is as sin a tháinig an t-ainm. D'itheadh na manaigh go tostach sa phroinnteach - an seomra ba mhó sa mhainistir, go minic, seachas an eaglais féin.

Ba iad na hAgaistínigh, na Proinsiasaigh agus na Doiminicigh na príomhoird eile a thóg mainistreacha i rith an 12ú agus an 13ú céad. Bhí leagan amach a gcuid mainistreacha níos inathraithe ná leagan amach na gCistéirseach, ach bhí siad fós bunaithe ar chlabhstra lárnach. Tá sé deacair feidhm na bhfoirgneamh uile atá thart ar an gclabhstra a aithint, go háirithe más fothracha anois iad.

Bhí borradh mór ar thógáil mainistreacha sa 15ú agus sa 16ú céad in Éirinn freisin. Tógadh mainistreacha nua agus rinneadh athchóiriú agus síneadh ar mhainistreacha eile. Arís, uaireanta bíonn sé deacair codanna an 13ú céad a aithint ó chodanna déanacha.

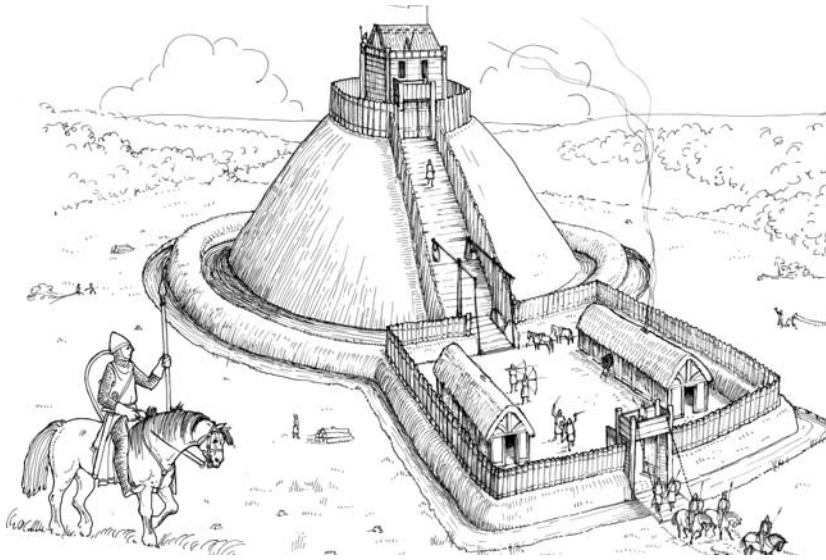
Tionchar na Normannach 1169- 1320 A.D.

Thosaigh céim nua i stair na hÉireann le teacht shaighdiúirí tuarastail na Normannach, sa bhliain 1169. Laistigh de 100 bliain, bhí smacht ag na Normannaigh ar dhá-thrian den tír.

Ach laghdaigh achar an cheantair a bhí faoi smacht Rí Shasana i rith an 14ú céad. Faoi 15ú céad, ní raibh ach ceantar beag thart ar Bhaile Átha Cliath, ar a dtugtaí an Pháil, faoi smacht Shasana, dáiríre.

Ba thógálaithe iontacha caisleáin iad na Normannaigh. Ach in Éirinn, thóg siad formhór a gcaisleán d'adhmaid, seachas de chloch. Tá sé costasach caisleán cloiche a thógáil agus chaithfí roinnt mhaith blianta á thógáil. Ach ní thógann sé ro-fhada caisleán adhmaid a thógáil agus tá sé saor go leor. Mar sin, bíonn caisleán adhmaid níos oiriúnaí d'fheachtas míleata. Tugtar an t-ainm *móta agus bábhún* anois ar an sórt caisleáin adhmaid is líonmhaire a thóg na Normannaigh in Éirinn. Ní bhíonn rian den chuid adhmaid le feiceáil a thuilleadh ach bíonn an créfort, ar a sheas sí, fós so-aitheanta.

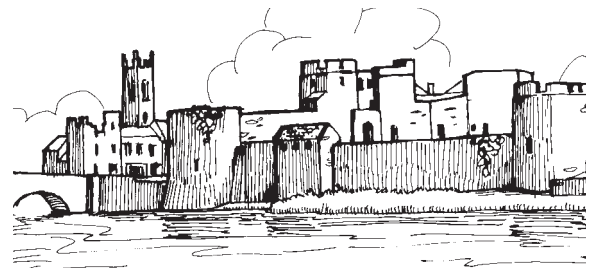

Is mullóg chónúil chré é an *móta* (cé go mbíonn cruth cruinn uirthi go minic anois toisc creimthe). Sheas túr adhmaid ar an mullóg. Bhí an *bábhún* - clós dronuilleogach cré - ceangailte le taobh an *mhóta*. Chosain sonnach adhmaid an bábhún. Bhí droichead tógála ann mar bhealach isteach. I rith an 13ú céad, d'athraigh stíl an chaisleáin chloiche a thóg na hAngla-Normannaigh. Go luath sa chéad, thóg siad túr ard nó daingean. Bhí an doras isteach ar an gcéad urlár, *scoilteanna saighead* sna ballaí, *poll lámhaigh* starrach agus *ciora lámhaigh* ar a bharr.

Is samplaí maithe iad Caislean Charraig Fhearghais, Co. Aontroma agus Caisleán Bhaile Átha Troim, Co. na Mí. Is annamh a fheictear *fiordhaingean* na laethanta seo; is minic a mheashtar suas iad le *túrthithe*, a bhí i bhfad níos líonmhaire (féach thíos).

I rith an 13ú céad, d'éirigh dearadh na tógála níos casta. Thimpeallaigh balla ard clós lárnach. Bhí sraith túr ag gobadh amach ar an mballa a thug deis do chosantóirí a gcuid saighead a scaoileadh le cois an bhalla. Bhí túr mór cosanta ar 'chaon taobh den gheata isteach. Tugtar caisleáin imfhálaithe ar na struchtúir seo anois. Is *caisleáin imfhálaithe* iad Caisleáin Bhaile Átha Cliath, Caisleán Luimnigh, Caisleán Chill Chainnigh agus Caisleán Bhaile an Mhóta i gCo. Shligigh.

Créfort Mótach Bhain an séadchomhartha seo leis na hAngla-Normannaigh freisin. Bhí siad cosúil le ráthanna / liosanna sa mhéid is gur thimpeallaigh múr cré achar áirithe ach bhí cruth cearnógach nó dronuilleogach ar an bpíosa talún i gcónaí i gcás na *gcréfort mótach*. Is áitribh fheirme imfhálaithe iad na *créfoirt mhótacha* - bhí an fheidhm chéanna leo agus a bhí leis na ráthanna / liosanna.

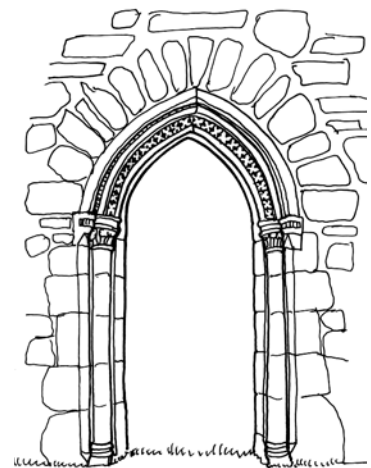
Is dócha gurbh é an gréasán bailte agus sráidbhailte a bhunaigh na Normannaigh, agus an gréasán bóithre ó bhaile go baile, an oidhreacht is fearr a bhronn siad orainn. Tá codanna de bhallaí imfhálaithe an 13ú céad le feiceáil i mbailte áirithe, m.sh. Fídh Ard i gCo. Thiobraid Árann, Baile Átha an Rí i gCo. na Gaillimhe agus Cill Mocheallóg, i gCo. Luimnigh. In áiteanna eile, bíonn geataí túir agus túir mhúracha le feiceáil. Tá ceann de na cinn is mó díobh seo ag Geata San Labhrás i nDroichead Átha, Co. Lú.

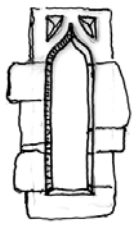
Ailtireacht Ghotach (13ú – 16ú céad)

Tháinig ailtireacht Ghotach chun cinn sa Fhrainc i lár an 12ú céad. Shroich sí Éire go luath sa 13ú céad. Is í an áirse rinneach sainchomhartha na haitireachta Gotaí (ba í an áirse chruinn sainchomhartha na haitireachta *Rómhánúla*). Mar a luadh thuas, ba í an aolchloch rogha na dtógálaithe *Gotacha*, cé go raibh sé níos deacra í a shnoí ná gaineamhchloch.

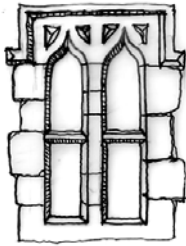
Is iad an dá Ardeaglais i mBaile Átha Cliath, Ardeaglais Chríost agus Ardeaglais Phádraig, an dá shampla tógála is fearr ón 13ú céad. Is sampla maith eile í an Ardeaglais ar Charraig Phádraig i gCo. Thiobraid Árann.

Bhí stíl níos simplí den ailtireacht *Ghotach* in úsáid go forleathan ar fud na hÉireann sa 15ú agus 16ú céad. Is í an áirse chíme sainchomhartha na stíle seo; d'úsáidtí an áirse chíme i gcinn fhuinneoige den chuid is mó.

Cruth
Címe

Cruth
Címe
Dúbailte

I rith an 15ú agus 16ú céad, tógadh líon mhór eaglaisí paróiste ar fud na tíre. Tá leagan amach simplí orthu: cruth dronuilleogach, agus corp agus saingeal na heaglaise san áireamh, nó saingeal a bhí níos faide agus níos caoile ag an gceann thoir. B'annamh croslann ná pasáiste a bheith san eaglais. Tá an doras isteach gar do cheann thiar an bhalla theas. Ba mhinic go raibh lochta don sagart ag an gceann thiar - is féidir é a aithint ón bhfuinneog ard sa bhinn thiar agus ó na coirbéil chloiche a thugann tacaíocht do na maidí urláir sna taobh-bhallaí. Roinneadh an chuid istigh idir corp, ag an gceann thiar don phobal, agus saingeal ag an gceann thoir, ina raibh an altóir. Bhíodh scáthlán adhmaid mar dheighilt idir an corp agus an saingeal. Bhíodh an fhuinneog ba mhó i lár an bhalla thoir, os cionn na haltóra.

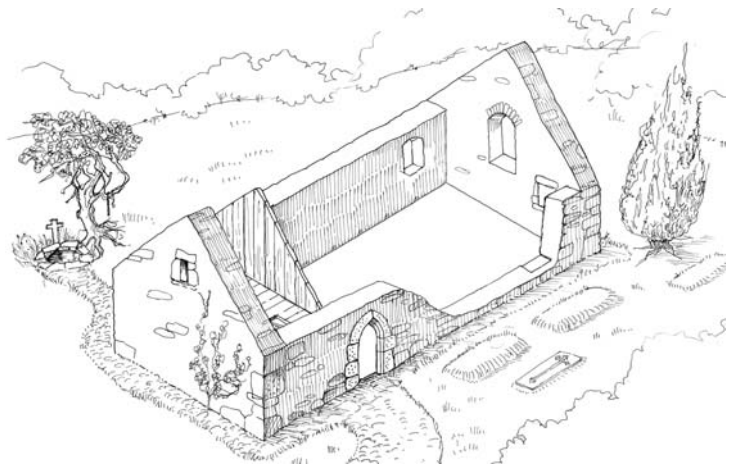
Piscina Is báisín cloiche é seo, ina mbíonn poll draenála. Bíonn an báisín suite i gcuasán sa bhalla. Bíonn sé sa bhalla theas i gcónaí, in aice leis an gcúinne thoir theas. Doirtear amach an t-uisce inar níodh an chailís, an paiteana agus na cruibhéid as an mbáisín.

Sedilia Bíonn *sedilia* suite sa bhalla, in aice leis an *piscina*, i roinnt de na heaglaisí móra. Suíonn na ceiliúraithe (sagart, ard-deagánach agus deagánach) ar an suíochán cloiche seo nuair a bhíonn codanna den Ard-Aifreann á gcanadh. Is minic a bhíonn colbha snoite cloiche thart ar na gnéithe seo.

Almóir Gar do cheann thoir na heaglaise, bíonn almóir dronuilleogach gan phatrún suite sa bhalla. Bhíodh cófra adhmaid anseo ina gcoinnítí na soithigh naofa agus an abhlann naofa, mar a dhéantar i dtaibearnacal an lae inniu.

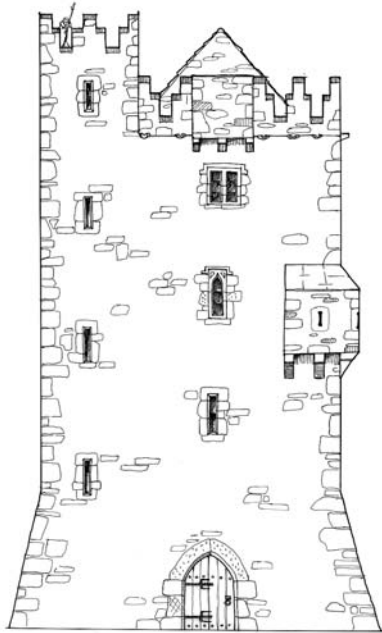
Reiligi

Is féidir staidéar an-suimiúil ar stair áitiúil a dhéanamh i reiligi. Tá seanreilig i ngach paróiste agus seans maith go bhfuil iarsmaí den eaglais pharóiste mheánaoiseach inti. Is ar na clocha cinn is ceart aird a dhíriú. Is dócha gur ón 18ú céad na cinn is luaithe, ach uaireanta bíonn ceann ó dheireadh an 17ú céad le feiceáil. Beidh na cinn is luaithe ar an taobh theas den eaglais mheánaoiseach; ceapadh i gcónaí go raibh an taobh theas d'eaglais níos naofa ná an taobh ó thuaidh. Chomh maith leis na hinscríbhinní, is minic go mbíonn snoíodóireacht shiombalach ar chlocha cinn an 18ú agus 19ú céad - ina measc, aingil, ceiribíní, uan Dé, orláiste, cloigeann agus cnámha crosáilte, agus siombailí na Páise.

Go minic, bíonn cuimhneacháin mhóra sna reiligi a thóg na mionuaise áitiúla. Bíonn éagsúlacht mhór sna cuimhneacháin - cinn bheaga m.sh. tuamaí cófra agus cinn mhóra m.sh. másailéim ilchasta. Is fiú aird a dhíriú freisin ar ráillí d'iarann teilgthe agus d'iarann saoirsithe i reiligi.

Na Tiarnais 1350-1600 A.D.

Faoi 15ú céad, bhí formhór na tíre, seachas an Pháil, faoi smacht gréasán tiarnas - idir theaghlaigh Ghaelacha agus theaghlaigh Angla-Normannacha. Faoi gcóras seo, bhí ar gach úinéir talún slándáil a chur ar fáil dá mhuintir agus dá shealúchas. Mar sin, tógadh *túrthithe* ar fud na tíre. Bhí siad cosúil, ar mhórán bealaí, leis na daingin Normannacha a tógadh níos luaithe agus is minic a mheasctar suas an dá stíl. Cé nach maireann ach corr-dhaingean Normannach ón 12ú céad, tá iarsmaí de na céadta *túrthithe* le feiceáil ar fud na tíre.

Is teach ard é an *túrtheach*, ina mbíonn, de ghnáth, trí, ceithre nó cúig urlár. Bíonn forbhallaí le *ciora lámhaigh* ann agus, uaireanta, *poill lámhaigh* ar bharr na mballaí. Feictear na gnéithe seo freisin: ballaí a bhí níos tibhe ag an mbarr ná ag an mbun nó a spréigh amach, *bartasáin* ag na cúinní, boghtaí ina raibh *creat caoladóireachta*, agus cruth *címe* ar chinn na bhfuinneog.

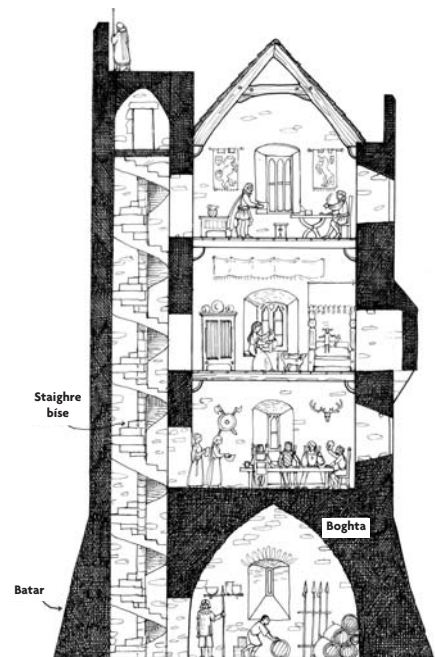
Shroicthí na hurláir éagsúla sa *túrtheach* ó staighre bise cloiche. D'úsáidtí an bunurlár mar sheomra stórais. Bhí an seomra seo dorchá mar bhí na fuinneoga an-chaol ar

mhaithe le cosaint. Bhí seomra mór amháin ar gach urlár sa *túrtheach*. Is anseo a chónaigh an teaghlach, a tugadh aíocht do chuirteoirí agus a pléadh cúrsaí gnó.

Ní raibh tinteáin sna *túrthithe* ba luaithe a tógadh - is dócha go raibh siad fuar dorchá! Ach, cuireadh tinteáin sna cinn níos déanaí agus méadaíodh ar thoisí na bhfuinneog.

Bhí *garderobe* nó leithreas i ngach *túrtheach*. Ba shloc simplí é seo síos trí thiús an bhalla. Bhí oscailt ag bun an bhalla. Bhí suíochán adhmaid agus poll ciorclach ann ag barr an tsloic.

Is é Caisleán na Blarnan i gCo. Chorcaí an *túrtheach* is cáiliúla in Éirinn. Tá cáil freisin ar Chaisleán Bhun Raite i gCo. an Chláir, Caisleán Chláraigh i gCo. Chill Chainnigh, Túr Bhaile Uí Laoigh i gCo. na Gaillimhe agus Caisleán na Cnapóige i gCo. an Chláir.

Éire sa 16ú agus 17ú céad

Ó aimsir Rí Anraí VIII (1491 - 1547) ar aghaidh, rinne an mhonarcacht Shasanach iarracht smacht a fháil arís ar Éirinn.

Rinne siad iarracht mar go raibh faitíos orthu go ndéanadh na Spáinnigh, agus níos déanaí na Francaigh, ionsaí. Bhí Éire mar chúldhoras isteach go Sasana do na hionsaitheoirí. Ach nuair a tháinig an Armáid Spáinneach sa bhliain 1588, níor sheol sí go hÉirinn ar chor ar bith ach suas trí an Mhuir nlochta agus buadh uirthi.

D'fhorbair seandálaíocht faoi uisce in Éirinn mar eolaíocht sna 1980í. Thosaigh tumadóirí ag fiosrú na raice ón Armáid, amach ó chósta an iarthuaiscirt. Tá raic ársa scaipthe ar fud chósta na hÉireann ach is obair dhainséarach dheacair í iad a fhiosrú. Tá an tAonad Seandálaíochta Faoi Uisce, aonad de chuid An Roinn Comhshaoil, Oidhreacht agus Rialtais Áitiúil, ag déanamh mapála faoi láthair ar na loing bháite aitheanta uile in uiscí na hÉireann.

Mar thoradh ar bhagairt na n-ionsuithe a shíl an Rialtas Sasanach a bheith ann, thóg siad *daingnithe airtléire* chun bána agus cuanta tábhachtacha ó dheas agus thiar a chosaint. Tháinig an sórt seo daingnithe ar an bhfód san Eoraip i rith an 16ú céad agus dearadh é in aghaidh ionsaí airtléire agus chun gunnaí a chóiriú ar bhealach cosanta éifeachtaigh.

Mar shampla, tar éis do na Spáinnigh páirt a ghlacadh i gCath Chionn tSáile (1601), tógadh dúnfoirt chun an cuan a chosaint, ag an Seandaingean ar dtús (1601 - 03) agus níos deanaí ag Daingean Rinn Chorráin (1677).

Na Plandálacha

Bhí an-chuid coimhlintí agus éirí amach idir na taoisigh dhúchasacha agus fórsaí na corónach i rith an 16ú agus an 17ú céad (an tEirí Amach i gCill Dara, an tEirí Amach i nDeasumhain, Cogadh na Naoi mBliana, Éirí Amach 1641). Bhí an bua ag fórsaí na corónach sna coimhlintí seo. Thóg siad talamh na dtaoiseach éiritheacha. Is mar seo a d'ullmhaigh siad an tír do theacht isteach na gcoilíneach Sasanach agus Albanach.

Is i gCúige Uladh amháin atá rian na bplandálacha le feiceáil, dáiríre. Bhí an phlandáil ba bhuaike ansin. Thóg coilínigh Caisleán Mhaigh Niadh agus Caisleán Tully i gCo. Fhear Manach thart ar 1610. Is teach agus bábhún leis é an caisleán; tá cosaint mhaith ag an dá chuid. Tá meascán de thionchar na hÉireann agus na hAlban le feiceáil ann. Is é Caisleán Mhala an t-aon teach choilínigh a mhaireann i gCúige Mumhan. Tógadh é thart ar 1600 ar láthair chaisleán Deasumhain.

Iarmheánaíocht

Níl dáta dearfa ar bith ann go bhféadfaí a rá gur chríochnaigh an tréimhse mheánaíocht in Éirinn ar an dáta sin. Bhí tionchair dhifriúla ag athruithe an 17ú agus an 18ú cead ar cheantair éagsúla. Ba é Conradh Luimnigh, sa bhliain 1691, a chuir deireadh le Cogadh an Dá Rí, bailchríoch na tréimhse mar ghlán sé amach na seanteaghlaigh thiarnasacha agus thug sé isteach lonnaíocht ina dhiaidh sin a d'aistrigh úinéireacht na talún chuig an Chinsealacht Phrotastúnach nua.

Is foinse tábhachtach eolais ar chúrsaí staire iad foirgnimh. Tá a lán foirgneamh ón 18ú agus 19ú céad ar fud na hÉireann. Tá roinnt acu tréigthe nó níl iontu ach fothracha. Is féidir a lán a fhoghlaim faoin stair ar bhealach simplí sothuigthe má fhéachaimid ar fhoirgnimh. Seo thíos eolaire gairid maidir leis an raon foirgneamh atá againn in Éirinn ón 18ú agus 19ú céad. Is foinse fíorthábhachtach iad léarscáileanna sé orlach na suirbhéireachta ordanáis (an 1ú eagrán). Rinneadh na léarscáileanna seo sna 1830í / 1840í agus léiríonn iad gnéithe na tuaithe go mion. Feicfear tagairt do roinnt mhaith de na foirgnimh thíos ar na léarscáileanna.

Ba í an stíl chlaisiceach príomhstíl ailtireachta an 18ú cead. Bhí cuma shiméadrach ar na foirgnimh seo. Bhí linte ingearacha (bána) agus cothrománacha (stórtha) na hailtireachta díreach. Faoi 19ú cead, bhí na stíleanna níos ilchineálai agus níos ornáidí, ó thaobh sonraí de. Léiríonn na stíleanna seo an chaoi a raibh an tsochaí ag athrú ón aois Sheoirseach go dtí an aois Vichteoiriach.

Bailte

Teach baile mhóir Tithe sraithe (taobh le taobh) ón 18ú agus 19ú cead is mó a bhíonn le feiceáil ar phríomhshráideanna na mbailte in Éirinn. Bíonn siad idir stór amháin agus ceithre stór - bíonn a bhformhór dhá stór nó trí stór.

Tógadh iad de chloch, ach clúdaíodh an chloch le brat plástair. Bhí aghaidh siopa adhmaid ar an siopa a bhí ar an mbunurlár (féach thíos). Bhí cónaí ar an teaghlach sa dhá stór os cionn an tsiopa. Bíonn leithead agus airde éagsúla sna tithe agus, mar sin, bíonn patrún ar leith ar an sráid-dreach. Muna raibh taobhsráid áisiúil ann, bhí áirse ann chun rochtain a fháil ar chúl an tí. Bhíodh stáblaí agus tithe cóiste ar chúl an tí ag na tithe ba rathúla.

Tá cáil ar shráid-dreacha Seoirseacha na mbailte móra agus na gcathracha in Éirinn, go háirithe na cinn i mBaile Átha Cliath agus i Luimneach. Is fiú línte díreacha ingearacha na mbánna agus na stór a thabhairt faoi deara. Go hiondúil, bhí íoslach faoi na tithe seo agus bhí sraith céimeanna suas chuig an doras tosaigh. Is fiú feanléasacha na ndoirse, na saifhuinneoga crochta agus na ráillí d'iarann saoirsithe a thabhairt faoi deara freisin.

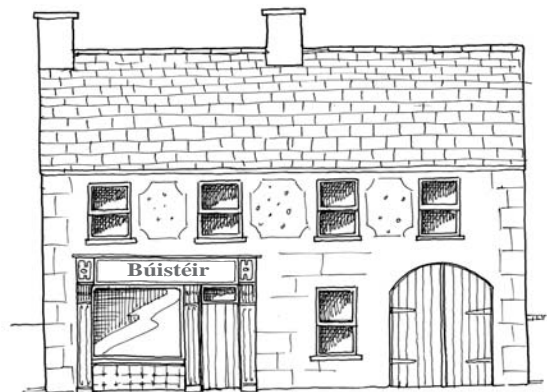
D'ísligh cáilíocht an stoic thithíochta de réir mar a chuaigh tú níos faide amach i dtreo imeall an bhaile. Ba ghnách sraith de thithe ceantúí aonstóir a fheiceáil ar na bóithre isteach chuig an mbaile. Ní mhaireann mórán díobh sin a thuilleadh agus má mhaireann, is iondúil go mbíonn leatháin d'iarann rocach in áit an dín tuí anois.

Ba ghné thábhachtach i ndearadh na bhfuinneog san 18ú agus 19ú céad iad na saifhuinneoga. D'athraigh airde na bhfuinneog de réir stóir an tí. Ba ghné shuntasach eile iad na painéil ghloine.

Aghaidh siopa Is gné ar leith den sráid-dreach Éireannach í an aghaidh siopa adhmaid. Maireann samplaí den scoth den ghné seo go fóill.

Is minic go mbíonn mionsonraí claisiceacha mar chuid de na haghaidheanna siopa traidisiúnta - piléir balla nó cuailí agus mullaigh lónacha, coirnisí agus bracanna orthu. Bíonn ainm an tsiopa nó ainm an úinéara péinteáilte ar an éadan siopa. Tá nós na litreoireachta láidir. Feictear freisin na ráillí beaga iarainn mar chosaint ar leaca fuinneog, comhlaí agus boscaí comhlaí, tileanna maisithe (go háirithe i siopaí búistéirí) agus comharthaí crochta.

Uaireanta bíonn foirgnimh riaracháin agus seirbhíse i mbaile nó i sráidbhaile. Bíonn siad seo ainmnithe, de ghnáth, ar an gcéad eagrán de mhapaí na suirbhéireachta ordanáis.

Teach margaidh Bhí sé tábhachtach go mbeadh cead ag baile margadh a reáchtáil. I mbailte áirithe, tá láthair mór oscailte i lár an bhaile ina mbíodh margáí ar siúl. Sheas teach an mhargaidh i lár nó ar thaobh na láithreach seo. Bhíodh an chuma chéanna ar thithe margaidh - bhíodh stuara oscailte ar an mbunurlár ina ndéantaí obair an mhargaidh. Ar an gcéad urlár, bhíodh seomra mór geal ina mbíodh cruinnithe poiblí ar siúl. Uaireanta d'fheidhmigh an seomra seo mar sheomra cúirte.

Nuair a thosaigh an córas iarnród ag forbairt agus gur mhéadaigh an margáí lárnacha ag deireadh an 19ú cead, tháinig meath ar thithe margaidh.

Teach Cúirte Maraon le teach margaidh, bhíodh teach cúirte i ngach baile, nach mór. Bhíodh an t Ard-Ghiúiré i ngach contae, freagrach as riarachán na seirbhísí áitiúla, córas na córa ina measc. Ag deireadh an 18ú agus tús an 19ú haois, tógadh teach cúirte nua i ngach baile mór in Éirinn, nó geall leis. Bhíodh stíl chlaisiceach throm ar na tithe seo, go minic, ag cur lena nádúr dlíthiúil; uaireanta bhíodh póirseáid chlaisiceach ar na cinn ab ardnósaí. Tá formhór na dtithe cúirte seo ón 18ú agus ón 19ú céad fós in úsáid. Athchóiríodh a lán díobh le déanaí chun freastal ar riachtanaisí an lae inniu.

Teach na mBocht Thóg Coimisinéirí Dhlí na mBocht tithe na mbocht mar thoradh ar an acht a bhain le Faoiseamh na mBocht (Éire) sa bhliain 1838. D'fhostaigh siad an ailtire, George Wilkinson, chun leagan amach ginearálta a dhearadh. Faoi mbliain 1847, bhí thart ar 150 ceann tógtha ar dhearadh Wilkinson. Sa lá atá inniu ann, maireann roinnt de na tithe seo mar chuid d'ospidéal áitiúla.

Banc Tháinig comhlachtaí bainc réigiúnda ar an bhfód ó lár an 19ú céad. Thóg comhlachtaí, m.sh. An Banc Náisiúnta, Banc Ríoga na hÉireann, Banc Cúigí na hÉireann, An Banc Ibeirneach agus Banc na Mumhan agus Laighean, foirgnimh nua i mbailte ar fud na hÉireann ó lár an 19ú céad ar aghaidh. Tógadh iad ar stíleanna éagsúla, rud a léiríonn ábhair eicléictreacha spéise an ama. Tá stíl na hAthbheochanna lodálaí ar roinnt acu.

An Teach Mór agus an Diméin

An Teach Mór Ba ghné thábhachtach de shaol na tuaithe iad an teach mór agus an diméin a bhain leis, i rith an 18ú agus an 19ú céad. Bhraith méid an tí agus na diméine ar shaibheas an úinéara.

Roghnaíodh an suíomh optamach don teach. Léirigh ailtireacht an tí faisean an ama ar tógadh é. Ba thréimhse mhór tógála í an tréimhse idir 1720 agus 1820. Tógadh na tithe ag tús na tréimhse sin ar stíl Chlaisiceach nó ar stíl Phalladio. I gcaitheamh an chéid, tháinig stíleanna nua chun tosaigh. Tógadh teach do mhuintir Mhic an Bhaire ag Caisleán an Bhardaigh i gCo. An Dúin sna 1760í. Tógadh taobh amháin den teach ar stíl Chlaisiceach fhoirmiúil. Tógadh an taobh eile den teach ar stíl áirithe Ghotach a d'eascair as teach Horace Walpole i Strawberry Hill, Londain. Deirtear nár thaitin an stíl chéanna le fear agus le bean an tí! Tógadh tithe móra eile, m.sh. Caisleán Dhrom Ólainn i gCo. an Chláir, mar chaisleán - bhí túir, túiríní agus forbhalláí orthu.

Ba thithe cónaithe iad na tithe seo do na teaghlaigh ach bhí feidhm acu freisin mar theach aíochta agus mar lóistín do shearbhóntaí. Uaireanta bhíodh halla mór agus staighre sa teach, chomh maith le gailearaí, leabharlann, bálseomra, *salon*, parlúis agus araile. Dódh go talamh an-chuid de na tithe móra i rith Chogadh na Saoirse.

An Diméin Ar nós an tí féin, feictear faisean an ama i leagan amach na diméine. Bhíodh cruth geoiméadrach ar na diméinte luatha (deireadh an 17ú céad / tús an 18ú céad). Shín ascaillí díreacha i dtreo an tí; bhí gairdíní foirmiúla, canálacha, úlloird agus araile timpeall ar an teach. Ó lár an 18ú céad ar aghaidh, tháinig cuma thírdhreacha chun tosaigh, faoi thionchar na nua-gharraíodóirí, m.sh. Capability Brown. Bhí cuma i bhfad níos nádúrtha anois ar na diméinte - bhí línte cuaracha agus clampaí neamhrialta crann iontu. Theastaigh ó na dearthóirí radharc tíre tréadach a chruthú thart ar an teach agus mar sin, ba mhinic gur cheil siad na gnáthchodanna den diméin, m.sh. clós na stáblaí agus an gairdín. Uaireanta, bhog siad fiú tithe agus sráidbhailte chun an pictiúr ceart a chruthú.

Úsáideann an chéad eagrán de mhapaí na suirbhéireachta ordanáis breicniú mionghreanta chun talamh na diméine a thaispeáint. Go hiondúil, bíonn na diméinte taobh le taobh i ngleann abhann.

Ba mhinic go raibh tréad fia i ndiméin agus choimeád ha-ha siar ó thailte an tí iad. Ba thrinse domhain é ha-ha a choimeád siar na fianna agus beostoc eile ach nár chuir isteach ar an radharc ón teach.

Chuir an balla ard cloiche a thimpeallaigh diméin leis an tuairim gurbh 'áit ar leith' í.

Geata na Diméine Bhí sé tábhachtach smacht a choimeád ar an mbealach isteach chuig an diméin. Bhíodh idir gheataí beaga simplí agus colúin orthu agus gheataí móra galánta ar nós túir nó áirse Gotáí in úsáid. Bhíodh níos mó ná geata amháin ar fhorhmór na ndiméinte móra. Uaireanta, cuireadh an geata i bhfad ón teach sa chaoi go mbainfí lántairbhe as an tírdhreach.

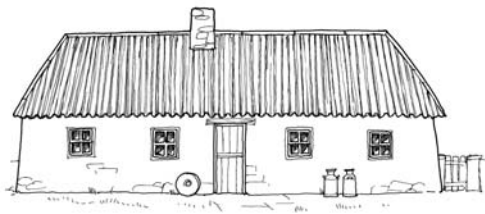
Teach Geata Bhí cónaí ar an ngeatóir sa teach geata. Ba mhinic gur dearadh iad seo freisin chun dul i bhfeidhm ar dhaoine. Bhí an 'teachín Sasanach' lena chláir bhinne mhaisithe ar cheann de na téamaí ba mhó éilimh.

Teach Oighir Uaireanta, bhíodh teach oighir gar don teach mór. Coimeádadh oighear ann chun é a úsáid sa chistin i rith an tsamhraidh (deochanna reoite, milseoga reoite, uachtar reoite agus mar sin de). Bailíodh an t-oighear ó locháin áitiúla (bhíodh na geimhrí níos fuaire san 18ú céad) agus coimeádadh é i 'dtobar' ciorclach a bhí líneáilte le brící. Bhí struchtúr beag ciorclach os cionn an tobair agus bhí ballaí tiubha air mar insliú. D'fhéadtaí bia a stóráil sa teach oighear, mar a dhéanfaí i ndomhainreoteoir an lae inniu. Ní raibh gá le tithe oighir a thuilleadh nuair a bhí oighear ar fáil ar bhonn tráchtála ag deireadh an 19ú céad.

Túr Ornáideach Ba mhinic a tógadh iad seo i gcruth caisleáin bhig. Lonnaíodh iad ar ionaid shuntasacha ina mbeadh radharc deas le feiceáil. Bhíodh seomra beag agus tinteán iontu agus d'úsáidtí iad do chóisirí tae (nós faiseanta ag tús an 18ú céad), cóisirí samhraidh, ceadail agus damhsaí.

Baoiseanna Cuireadh baoiseanna i bpáirc nó ar thalamh an tí chun cur leis an radharc. Uaireanta tógadh iad i gcuimhne ar dhuine nó ar ócáid, ach tógadh a bhformhór mar ábhar spraoi nó spéise. Tógadh iad i bhfoirm oibilisce, colúin chlaisicigh, áirse tuathúla agus caisleáin bhréige. Is sampla maith é an colún in onóir Browne-Clayton, gar do Charraig Bhraín i gCo. Loch Garman. Rinneadh athchóiriú air le deireanaí. Tá cuma Chlaisiceach air agus tá sé 29 m ar airde. Tógadh é sa bhliain 1839 i gcuimhne ar bhua na mBriotanach ar na Francaigh.

Foirgnimh Thuaithe

Tithe ceann tuí Bhíodh tithe ceann tuí coitianta go leor in Éirinn, faoin tuath, i mbailte agus i sráidbhailte. Thóg feirmeoirí tionóntacha iad. Ní raibh aon rud mór ná galánta fúthu. Bhí dhá shórt tí ann - bhíodh díon beannach ar na cinn sa tuaisceart agus san iarthar; rachfá díreach ón doras tosaigh isteach sa chistin - príomhsheomra an tí. Bhíodh díon gabhal éadain ar na

tithe ceann tuí sa deisceart agus san oirthear; bhíodh póirse beag taobh istigh den doras tosaigh, an chistin ar thaobh amháin de agus an 'parlús' ar an taobh eile.

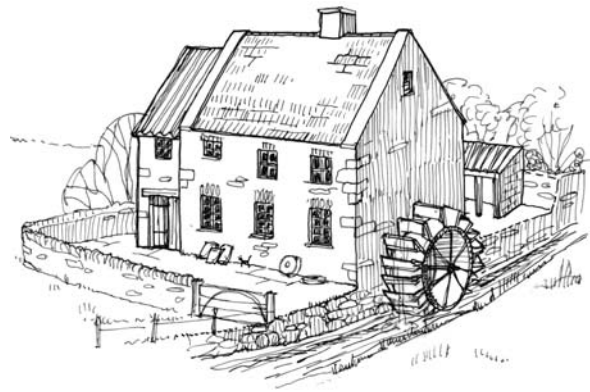
Is annamh a fheictear anois teach mór ceann tuí. Thóg na feirmeoirí tionóntacha rathúla iad. Is iondúil go mbíonn leatháin d'iarann rocach in áit an dín tuí anois.

Tiníl Tá tiníleacha ar na hiarsmaí is líonmhaire agus is forleithne de thalmhaíocht thraidisiúnta na hÉireann. Tógadh iad chun aol a chur ar fáil i bhfeirmeacha sula raibh sé ar fáil ar bhonn tráchtála. Bhí an dearadh céanna ar fhorhmór na dtiníleacha: tonnadóir ciorclach lárnach a d'éirigh níos cúinge ag an mbun. Thimpeallaigh struchtúr cearnógach é. Bhí croí cré sa struchtúr seo agus fasáil chloiche air. Tógadh an tiníl ar thalamh chlaonta sa chaoi go raibh rochtain ar bharr na tiníleach ar thaobh amháin agus ar bhun na tiníleach ar an taobh eile. Chaití bloic aolchloiche agus sraitheanna breosla (adhmaid, móin, gual) isteach i mbarr oscailte an tonnadóra. Ag bun an tonnadóra, bhí oscailt stuach as a bhféadtaí an t-aol dóite a bhaint. Bhí feidhm ag an oscailt stuach seo mar shiorradh don tine agus mar pholl stócala. Leathadh an t-aol dóite nó an t-aol beo (CaO) ar an talamh. Mhaolaigh an t-uisce báistí é go haol teilgte (CaOH) a leasaigh an talamh. Úsáideann an chéad eagrán de mhapaí na suirbhéireachta ordanáis ciorcal beag agus ponc chun tiníl a thaispeáint.

Foirgnimh Thionsclaíocha

Muileann Uisce D'oibrigh an córas muilleoireachta in Éirinn ar uisce, go príomha, sa 18ú agus 19ú cead. Tá iarsmaí muilté ón tréimhse sin le feiceáil ar fud na tíre, in aice leis na haibhneacha - muilté arbhair a bhformhór, ach tá muilté éadaigh, muilté páipéir, grúdlanna agus drioglanna ann freisin. Tá siad seo marcáilte agus ainmnithe ar an gcéad eagrán de léarscáileanna na suirbhéireachta ordanáis. Léiríonn na mapaí na gnéithe eile a bhain le muilté freisin - an tarae, an linn mhuilinn agus an tarae deiridh. Tá baint ag a bhformhór le cúrsaí talmhaíochta agus tá siad cuibheasach beag ach bhí na cinn a bhí i mbailte móra nó i gcathracha, go háirithe sna háiteanna ina raibh calafort, i bhfad níos mó.

Muileann Gaoithe Ní raibh siad riamh chomh líonmhar le muilté uisce, ach tá roinnt mhaith iarsmaí le feiceáil timpeall na tíre. Athchóiríodh muilté gaoithe áirithe do chuairteoirí, an ceann ag Cathair Uí Mhóráin i gCo. Chiarraí ina measc.

Uachtarlann Ba chuid an-tábhachtach de shaol na tuaithe í an uachtarlann. Cé gur tógadh a bhformhór sa 20ú cead, níl feidhm acu a thuilleadh. Toisc go mbaineann siad leis an am atá thart, ba cheart caitheamh leo mar chuid den oidhreacht áitiúil.

Foirgnimh Mhíleata agus Foirgnimh Chósta

Túr Comharthaíochta Tar éis do na Francaigh iarracht a dhéanamh teacht i dtír i mBeanntraí sa bhliain 1796, cuireadh plean straitéiseach i bhfeidhm chun cósta na hÉireann a chosaint. Mar chuid den plean seo, tógadh gréasán túr comharthaíochta ó Bhaile Átha Cliath timpeall ar chóstaí an deiscirt agus an iarthair go Cionn Mhálanna. D'fhéadfaí comhartha ó thúr amháin a fheiceáil i dtúr eile agus dearadh iad chun nuacht ar chabhlach ionsaitheoirí na Fraince a chraoladh go ceanncheathrú na hAimiréalachta. Bhí dhá stór sna túir agus bhí a bhformhór ar an bpointe ab airde ar chinn tíre.

Túr Martello Tógadh na túir seo ag pointí straitéiseacha ar an gcósta i rith Chogaí Napoleon. Tógadh iad ar dhearadh ginearálta - bhí leagan amach ciorclach nó ubhchruthach orthu agus bhí siad dhá stór ar airde. Suíodh gunna mór 32 punt (14.5 kg) ar charráiste trasnála ar bharr an túir. Bhí lóistín do gharastún beag agus armlann sa túr.

Eaglaisí

Eaglais na hÉireann Tógadh formhór na n-eaglaisí seo go luath sa 19ú cead, faoi choimirce Bhord na Prímhíde, ach maireann roinnt mhaith freisin ón 18ú cead. I ndiaidh an Reifirméisín, ghlac an eaglais Anglacánach seilbh ar a lán de na reiligiú meánaoiseacha. Athchóiríodh roinnt de na séipéil mheánaoiseacha chun iad a chur in oiriúint don reiligiún Protastúnach, m.sh. Ardeaglais Chríost agus Ardeaglais Phádraig i mBaile Átha Cliath agus Ardeaglais Naomh Cainneach i gCill Chainnigh. Uaireanta bíonn fothrach na heaglaise meánaoisí agus fothrach na heaglaise Anglacánaí le feiceáil taobh le taobh i seanreilig.

Eaglais Chaitliceach Rómhánach Tháinig maolú ar na Péindlíthe i lár an 18ú cead agus thosaigh Caitlicigh ag tógáil séipéal ar láithreacha nua. Bhí cruth dronuilleogach nó cruth T orthu. Bhí díon ceantúí ar roinnt mhaith acu. I ndiaidh Fhuascailt na gCaitliceach sa bhliain 1829, tógadh séipéil a bhí níos mó agus feictear claonadh i dtreo gnéithe claisiceacha iontu seo.

Seirbhísí

Scoileanna Bunaíodh córas bunscolaíochta sa bhliain 1831. Tógadh scoileanna in áit na scoileanna scairte ar fud na tíre. Tá a lán scoileanna dara leibhéil sa tír a thóg na hoird rialta ag deireadh an 19ú / tús an 20ú haois. Is minic go mbíonn gnéithe suimiúla ailtireachta le feiceáil orthu, a léiríonn stíleanna luatha.

Droichid D'ordaigh Acht na mBóithre 1727 go mbeadh droichid bóthair 12 throigh ar leithead, ar a laghad. De bharr seo, leathnaíodh mórán droichead meánaoiseach agus tógadh cinn nua. Ach, baineann tromlach na ndroichead bóthair sa tír le fairsingiú an ghréasáin bóthair ó lár an 18ú cead ar aghaidh. Tugann na háirsí i ndroichead an leid is fearr ar aois an droichid. Baineann áirsí cúnga cruinne leis an 18ú cead, nó níos luaithe. Dá leithead réise na n-áirsí agus dá mhaoile iad, is ea is deireanaí an droichead.

ARCHAEOLOGY
time in transition

ITS ABOUT TIME 2